

AKHMET YASAWI UNIVERSITY
ARCHEOLOGY RESEARCH INSTITUTE

TURAN ARCHAEOLOGY

VOL. I (2026)

ҚҰРЫЛТАЙШЫ:

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Журналға 2026 жылдың 18 наурызында «Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Ақпарат комитеті» республикалық мемлекеттік мекемесінен «Мерзімді баспасөз басылымын, интернет-басылымды есепке қою туралы» №KZ53VPY00144769 куәлік алынды.

Журнал үш айда бір рет шығарылады. Мақалалар қазақ, орыс, түрік және ағылшын тілдерінде жарияланады. Журнал Қазақстан Республикасында, сондай-ақ алыс және жақын шетелдерде таратылады.

<https://publications.ayu.edu.kz/index.php/turan-archaeology>

KURUCU:

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Dergi, 18 Mart 2026 tarihinde "Kazakistan Cumhuriyeti Kültür ve Enformasyon Bakanlığı Enformasyon Komitesi" Cumhuriyet Devlet Kurumu tarafından süreli basılı yayın ve internet yayınının kayda alınmasına ilişkin KZ53VPY00144769 sayılı belgeyi almıştır.

Dergi üç ayda bir yayımlanmaktadır. Makaleler Kazakça, Rusça, Türkçe ve İngilizce dillerinde yayımlanmaktadır. Derginin dağıtım alanı Kazakistan Cumhuriyeti ile yakın ve uzak yurt dışı ülkelerini kapsamaktadır.

<https://publications.ayu.edu.kz/index.php/turan-archaeology>

УЧРЕДИТЕЛЬ:

Международный казахско-турецкий университет имени ХоджиАхмеда Ясави

18 марта 2026 года журнал получил свидетельство №KZ53VPY00144769 о постановке на учёт периодического печатного издания и интернет-издания от Республиканского государственного учреждения "Комитет информации Министерства культуры и информации Республики Казахстан".

Журнал выходит один раз в три месяца. Статьи публикуются на казахском, русском, турецком и английском языках. Журнал распространяется на территории Республики Казахстан, а также в странах ближнего и дальнего зарубежья.

<https://publications.ayu.edu.kz/index.php/turan-archaeology>

FOUNDER:

Khoja AkhmetYassawi International Kazakh-Turkish University

On March 18, 2026, the journal received Certificate No. KZ53VPY00144769 on the registration of a periodical print publication and an online publication from the Republican State Institution "Information Committee of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan."

The journal is published once every three months. Articles are published in Kazakh, Russian, Turkish, and English. The journal is distributed in the Republic of Kazakhstan and internationally, including both neighboring and distant countries.

<https://publications.ayu.edu.kz/index.php/turan-archaeology>

БАС РЕДАКТОР:

PhD, *Мургабаев Сағынбай Серікбайұлы*

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

З. Самашев, т.ғ.д., профессор (Астана, Қазақстан); **Южел Шенюрт**, профессор, доктор (Анкара, Түркия); **М. Елеуов**, т.ғ.д., профессор (Алматы, Қазақстан); **А. Ситдиқов**, т.ғ.д., ТР ҒА академигі, (Қазан, Ресей); **М. Қожа**, т.ғ.д., қауымдаст.профессор (Түркістан, Қазақстан); **Анджей Розвадовский**, профессор, доктор (Познань, Польша); **А. Оңғар**, т.ғ.к., қауымдаст.профессор (Алматы, Қазақстан); **Р. Сулейманов**, т.ғ.д., профессор (Ташкент, Өзбекстан); **Ф. Гулиев**, PhD (Баку, Әзербайжан); **Кэти Кэмпбелл**, PhD (Кэмбридж, Англия); **Ж. Таймағамбетов**, т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі (Астана, Қазақстан), **Ф. Максудов**, т.ғ.к. (Ташкент, Өзбекстан), **Б. Байтанаев**, т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі (Алматы, Қазақстан), **Йылмаз Селим Эрдал**, профессор, доктор (Анкара, Түркия), **К. Табалдыев**, т.ғ.д., профессор (Бишкек, Кыргызстан), **Али Акын Акиол**, доктор, профессор (Анкара, Түркия); **Н. Боковенко**, т.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург, Ресей); **А. Бейсенов**, т.ғ.к. (Алматы, Қазақстан); **Атакан Акчай**, доктор, профессор (Анкара, Түркия); **Е. Ақымбек**, PhD (Алматы, Қазақстан); **М. Жабагин**, PhD, қауымдастырылған профессор (Астана, Қазақстан); **Давит Наскхидашвили**, PhD (Лондон, Англия); **К. Жетібаев**, т.ғ.к., доцент (Түркістан, Қазақстан).

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА МҮШЕЛЕРІ:

М. Бахтыбаев, PhD, доцент м.а; (Қазақстан); **М. Гурсой**, PhD, қауымдастырылған профессор (Қазақстан); **Б. Сиздиқов**, PhD, қауымдастырылған профессор (Қазақстан); **Қ. Арынов**, магистр (Қазақстан); **Ш. Алмазұлы**, магистр (Қазақстан).

BAŞ EDITÖR:

PhD, *Sagınbay Serikbayuli Murğabayev*

YAYIN DANIŞMA KURULU:

Z. Samaşev – Tarih Bilimleri Doktoru, Profesör (Astana, Kazakistan); **Yücel Şenyurt** – Profesör, Doktor (Ankara, Türkiye); **M. Eleuov** – Tarih Bilimleri Doktoru, Profesör (Almatı, Kazakistan); **A. Sitdikov** – Tarih Bilimleri Doktoru, Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Akademisyeni (Kazan, Rusya); **M. Koja** – Tarih Bilimleri Doktoru, Doçent (Türkistan, Kazakistan); **Andrzej Rozwadowski** – Profesör, Doktor (Poznań, Polonya); **A. Oñar** – Tarih Bilimleri Adayı, Doçent (Almatı, Kazakistan); **R. Süleymanov** – Tarih Bilimleri Doktoru, Profesör (Taşkent, Özbekistan); **F. Guliyev** – PhD (Bakü, Azerbaycan); **Katie Campbell** – PhD (Cambridge, İngiltere); **J. Taymağambetov** – Tarih Bilimleri Doktoru, Profesör, Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Akademisyeni (Astana, Kazakistan); **F. Maksudov** – Tarih Bilimleri Adayı (Taşkent, Özbekistan); **B. Baytanayev** – Tarih Bilimleri Doktoru, Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Akademisyeni (Almatı, Kazakistan); **Yılmaz Selim Erdal** – Profesör, Doktor (Ankara, Türkiye); **K. Tabaldıyev** – Tarih Bilimleri Doktoru, Profesör (Bişkek, Kırgızistan); **Ali Akın Akyol** – Profesör, Doktor (Ankara, Türkiye); **N. Bokovenko** – Tarih Bilimleri Adayı, Doçent (Sankt-Peterburg, Rusya); **A. Beysenov** – Tarih Bilimleri Adayı (Almatı, Kazakistan); **Atakan Akçay** – Profesör, Doktor (Ankara, Türkiye); **E. Akımbek** – PhD (Almatı, Kazakistan); **M. Jabağın** – PhD, Doçent (Astana, Kazakistan); **Davit Naskhidashvili** – PhD (Londra, İngiltere); **K. Jetibayev** – Tarih Bilimleri Adayı, Doçent (Türkistan, Kazakistan).

DANIŞMA KURULU:

M. Bahtıbayev, PhD, Doçent Vekili (Kazakistan); **M. Gürsoy**, PhD, Doçent (Kazakistan); **B. Sizdikov**, PhD, Doçent (Kazakistan); **K. Arınov**, Yüksek Lisans (Kazakistan); **Ş. Almazulı**, Yüksek Lisans (Kazakistan).

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

PhD, *Мургабаев Сагынбай Серикбайұлы*

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Самашев З., д.и.н., профессор (Астана, Казахстан); **Шенюрт Южел**, профессор, доктор (Анкара, Турция); **Елеуов М.**, д.и.н., профессор (Алматы, Казахстан); **Ситдинов А.**, д.и.н., академик АН РТ (Казань, Россия); **Кожа М.**, д.и.н., ассоциированный профессор (Туркестан, Казахстан); **Розвадовский Анджей**, профессор, доктор (Познань, Польша); **Онгар А.**, к.и.н., ассоциированный профессор (Алматы, Казахстан); **Сулейманов Р.**, д.и.н., профессор (Ташкент, Узбекистан); **Гулиев Ф.**, PhD (Баку, Азербайджан); **Кэмпбелл Кэти**, PhD (Кембридж, Англия); **Таймагамбетов Ж.**, д.и.н., профессор, академик НАН РК (Астана, Казахстан); **Максудов Ф.**, к.и.н. (Ташкент, Узбекистан); **Байтанаев Б.**, д.и.н., академик НАН РК (Алматы, Казахстан); **Эрдал Йылмаз Селим**, профессор, доктор (Анкара, Турция); **Табалдыев К.**, д.и.н., профессор (Бишкек, Кыргызстан); **Акиол Али Акын**, доктор, профессор (Анкара, Турция); **Бокоренко Н.**, к.и.н., доцент (Санкт-Петербург, Россия); **Бейсенов А.**, к.и.н. (Алматы, Казахстан); **Акчай Атакан**, доктор, профессор (Анкара, Турция); **Акымбек Е.**, PhD (Алматы, Казахстан); **Жабалин М.**, PhD, ассоциированный профессор (Астана, Казахстан); **Насхидашвили Давит**, PhD (Лондон, Англия); **Жетибаев К.**, к.и.н., доцент (Туркестан, Казахстан).

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

М. Бахтыбаев, PhD, и.о. доцента (Казахстан); **М. Гурсой**, PhD, ассоциированный профессор (Казахстан); **Б. Сиздинов**, PhD, ассоциированный профессор (Казахстан); **К. Арынов**, магистр (Казахстан); **Ш. Алмазулы**, магистр (Казахстан).

EDITOR-IN-CHIEF:

PhD, *Sagynbay Serikbayuly Murgabayev*

EXECUTIVE EDITORS:

Samashev Z., Doctor of Historical Sciences, Professor (Astana, Kazakhstan); **Shenyurt Yucel**, Professor, Doctor (Ankara, Türkiye); **Eleuov M.**, Doctor of Historical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan); **Sitdikov A.**, Doctor of Historical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan (Kazan, Russia); **Kozha M.**, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Turkistan, Kazakhstan); **Rozwadowski Andrzej**, Professor, Doctor (Poznań, Poland); **Ongar A.**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan); **Suleymanov R.**, Doctor of Historical Sciences, Professor (Tashkent, Uzbekistan); **Guliyev F.**, PhD (Baku, Azerbaijan); **Campbell Katie**, PhD (Cambridge, England); **Taimagambetov Zh.**, Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Astana, Kazakhstan); **Maksudov F.**, Candidate of Historical Sciences (Tashkent, Uzbekistan); **Baitanayev B.**, Doctor of Historical Sciences, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Almaty, Kazakhstan); **Erdal Yilmaz Selim**, Professor, Doctor (Ankara, Türkiye); **Tabaldiev K.**, Doctor of Historical Sciences, Professor (Bishkek, Kyrgyzstan); **Akyol Ali Akın**, Professor, Doctor (Ankara, Türkiye); **Bokovenko N.**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Saint Petersburg, Russia); **Beisenov A.**, Candidate of Historical Sciences (Almaty, Kazakhstan); **Akçay Atakan**, Professor, Doctor (Ankara, Türkiye); **Akymbek E.**, PhD (Almaty, Kazakhstan); **Zhabagin M.**, PhD, Associate Professor (Astana, Kazakhstan); **Naskhidashvili Davit**, PhD (London, England); **Zhetibayev K.**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Turkistan, Kazakhstan).

EDITORIAL BOARD:

М. Bakhtybayev, PhD, Acting Associate Professor (Kazakhstan); **М. Gursay**, PhD, Associate Professor (Kazakhstan); **В. Sizdikov**, PhD, Associate Professor (Kazakhstan); **К. Arynov**, Master's Degree (Kazakhstan); **Sh. Almazuly**, Master's Degree (Kazakhstan).

МАЗМҰНЫ

<i>F.A. Yüksel, M. Gürsoy</i> ARKEOLOJİK MİRAS ARAŞTIRMALARINDA ARKEOJEOFİZİK ÇALIŞMALAR: TÜMÜLÜS VE KURGAN ÖRNEKLERİ	6-17
<i>M. Bakhtybayev</i> V.A. KALLAUR'S CONTRIBUTION TO IDENTIFICATION OF THE MEDIEVAL CITIES OF KAZAKHSTAN	18-29
<i>Б. Сиздиқов, С. Есен, Ә. Әлімбекұлы, Ш. Алмазұлы</i> ҚАРАЖАРТАС ҚОРЫМЫНДА 2025 ЖЫЛЫ ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ НӘТИЖЕСІ	30-43
<i>Б. Байболов</i> ХАЛЫҚ ЭТНОГРАФИЯСЫНДА ТҰРАҚТЫ БАСПАНАЛАР ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕР	44-53
<i>М.Тұяқбаев, Н.Таджибаев</i> ӘМІР ЖАКУДІҢ ҰРПАҒЫ ӘМІРЗАДА ӘЛИ	54-60

F.A. Yüksel¹ , M. Gürsoy²

¹Müşterek Miras Vakfı, Müşterek Miras Araştırmaları Merkezi, Fatih, İstanbul; İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Mühendislik Fakültesi, Jeofizik Mühendisliği Bölümü

²Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türkistan, Kazakistan

e-mail: muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz

ARKEOLOJİK MİRAS ARAŞTIRMALARINDA ARKEOJEOFİZİK ÇALIŞMALAR: TÜMÜLÜS VE KURGAN ÖRNEKLERİ

Özet

Kurganlar, genellikle Avrasya bozkır kültürlerinin en özgün mezar yapılarıdır. Taş, toprak veya her ikisinin karışımı ile oluşturulan yığma mezar yapıları Tümülüs, Kurgan, oba olarak adlandırılmaktadır. Yığma mimari yapıya sahip tepe mezarların içine lahit, duvarları taş örülü mezar, kütük veya tahtadan yapılmış mekan, kaya içine oyuk, nişli mezar yapıları at, araba, silah, takı, ayna, giysiler, yiyecek ve içecek sunu kapları ile ölü gömülmektedir. Türkiye, özellikle Doğu Anadolu ve Kuzeydoğu Anadolu bölgelerinde Güney Kafkasya kültür sahasının uzantısı durumunda olduğundan çok sayıda kurgan alanı bulunmaktadır. Türkiye’de başlıca kurgan alanları Ağrı Dağı ve Doğubayazıt Bölgesi, Iğdır Ovası ve Aras Vadisi, Iğdır Ovası ve Aras Vadisi, Kars Platosu, Erzurum-Köprüköy Bölgesi, Van, Bitlis ve Muş Çevresi olmakla birlikte Batı Anadolu’da İç Anadolu’da, Trakya’da, Antakya’da ve Karadeniz Bölgesinde de yeni yığma taş tepeler (kurganlar) bulunmakta ve tescillendirilmektedir.

Yığma tepe türü mezar yapılarının (kurgan, tümülüs) merkezi mezar odası, dramos, ritüel alanlarının arkeolojik araştırmalarında jeofizik yöntemler kullanılarak, ön araştırmada kazısız, maliyet ve zaman tasarrufu sağlanarak, iki (2D) ve üç boyutlu (3D) yeraltı modelleme yapıları ve tahribatsız (NDT) olarak yığma mezar yapılarının içleri görüntülenebilmektedir.

Türkiyede Sinop İli, Boztepe yarımadası, Şahin Tepesi Mevkii, Bayraktepe Tümülüsünde ERT ve Hatay İli, Kırıkhan İlçesi, Muratpaşa-Kızılkaya ve Başpınar Antepli Tepe Kurganlarında GPR yöntemleri kullanılarak mezar yapısının içi görüntülenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arkeojeofizik, ERT, GPR, Sinop Bayraktepe Tümülüsü, Hatay Kızılkaya Tümülüsü, Antepli Tepe Tümülüsü.

Ф.А. Юксел¹ , М. Гурсой²

¹«Ортақ мұра» қорының Ортақ мұра зерттеу орталығы, Фатих, Стамбул; Стамбул университеті-Джесрахпаша, Инженерлік факультет, Геофизикалық инженерия кафедрасы

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан Республикасы

e-mail: muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz

АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ МҰРАЛАРДЫ ЗЕРТТЕУДЕГІ АРХЕОГЕОФИЗИКАЛЫҚ ЖҰМЫСТАР: ТҮМЮЛЮС ПЕН ОБА ҮЛГІЛЕРІ

*Cite us correctly:

F.A. Yüksel, M. Gürsoy. (2026). Arkeolojik miras araştırmalarında arkeojeofizik çalışmalar: Tümülüs ve kurgan örnekleri. *Turan Archaeology*, 1(1), 6-17.

Мақаланың редакцияға түскен күні 24.06.2026/ қабылданған күні 25.06.2026.

Аңдатпа

Қорғандар, әдетте, Еуразия дала мәдениеттерінің ең ерекше жерлеу құрылыстары болып табылады. Тастан, топырақтан немесе екеуінің қосындысынан тұрғызылған бұл үйінді қабір құрылыстары төбешік (түмюлюс), қорған, оба деп аталады. Төбешік архитектурасы тән бұл оба қабірлердің ішінде саркофагтар, тас қабырғалы мазарлар, бөренеден немесе ағаштан жасалған камералар, жартастан қашалған және қуыс (ниша) тәрізді қабірлер салынып, қайтыс болған адамдар аттарымен, күймелерімен, қару-жарақтарымен, әшекейлерімен, айналарымен, киім-кешектерімен, сондай-ақ ас пен сусынға ұсынылатын ыдыстарымен бірге жерленген. Түркия, әсіресе Шығыс және Солтүстік-Шығыс Анатолия аймақтары Оңтүстік Кавказ мәдени кеңістігінің жалғасы болғандықтан, мұнда көптеген қорған орындары кездеседі. Түркиядағы негізгі обалар Ағры (Арарат) тауы мен Догубаязит аймағында, Ығдыр жазығы мен Арас аңғарында, Карс үстіртінде, Ерзурум-Көпрүкөй өңірінде, сондай-ақ Ван, Битлис және Муш айналасында орналасқан. Дегенмен, Батыс Анатолия, Орталық Анатолия, Фракия, Антакия және Қара теңіз аймақтарында да жаңа жерлеу обалары (қорғандар) табылып, тіркелуде. Осы оба құрылыстарының (қорғандар, төбешіктер) орталық жерлеу камерасын, дромосын (кіреберіс дәлізін) және ғұрыптық аймақтарын археологиялық зерттеуде геофизикалық әдістер қазу жұмыстарынсыз-ақ жер қойнауының екі өлшемді (2D) және үш өлшемді (3D) модельдерін жасау үшін қолданылады; бұл алдын ала зерттеулерде шығын мен уақытты үнемдеуге мүмкіндік береді, сондай-ақ қабір құрылыстарының ішкі көрінісін бұзбайтын (NDT) әдістер арқылы визуализациялауға болады. Түркияда қабір құрылысының ішкі бөлігі Синоп провинциясы, Бозтепе түбегі, Шахин Тепесі мекеніндегі Байрактепе төбешігінде ERT (электрлік томография) әдістерімен, ал Хатай провинциясы, Кырыхан ауданындағы Муратпаша-Қызылкая және Башпынар Антепли Тепе қорғандарында GPR (георадар) әдістері арқылы визуализацияланды.

Кілт сөздер: Археогеофизика, ERT (электрлік томография), GPR (георадар), Синоп Байрактепе төбешігі, Хатай Қызылкая төбешігі, Антепли Тепе төбешігі.

F.A. Yüksel¹ , M. Gursoy^{2✉}

¹ The Common Heritage Research Center at the Common Heritage Foundation, Fatih, Istanbul; Istanbul University-Cerrahpaşa, Faculty of Engineering, Department of Geophysical Engineering

^{2✉} Khoja Akhmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Republic of Kazakhstan

e-mail: muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz

ARCHAEOGEOPHYSICAL STUDIES IN ARCHAEOLOGICAL HERITAGE RESEARCH: TUMULUS AND KURGAN EXAMPLES

Abstract

Kurgans are generally the most distinctive burial structures of Eurasian steppe cultures. These mound burial structures, created from stone, earth, or a mixture of both, are called tumuli, kurgan, oba. Inside these mound tombs with a mound architecture, sarcophagi, stone-walled tombs, log or wooden chambers, rock-cut tombs, and niche tombs are constructed, and the deceased are buried with horses, chariots, weapons, jewelry, mirrors, clothing, and food and drink offering vessels. Since Turkey, especially the Eastern and Northeastern Anatolian regions, is an extension of the South Caucasus cultural area, there are numerous kurgan sites. The main burial mound sites in Turkey are located in the Ağrı Mountain and Doğubayazıt Region, the Iğdır Plain and Aras Valley, the Kars Plateau, the Erzurum-Köprükөy Region, and the areas around Van, Bitlis, and Muş. However, new burial mounds (kurgans) are also being found and registered in Western Anatolia, Central Anatolia, Thrace, Antakya, and the Black Sea Region. In archaeological research of the central burial chamber, dromos, and ritual areas of these burial mound structures (kurgans, tumuli), geophysical methods are

used to create two-dimensional (2D) and three-dimensional (3D) subsurface models without excavation, saving cost and time in preliminary research, and the interiors of the burial structures can be visualized using non-destructive (NDT) methods. In Türkiye, the interior of the tomb structure was visualized using ERT (Electron Recognition) methods at Bayraktepe Tumulus in Şahin Tepesi locality, Boztepe peninsula, Sinop Province, and GPR (Geometric Perception Management) methods at Muratpaşa-Kızılkaya and Başpınar Antepli Tepe Kurgans in Kırıkkhan District, Hatay Province.

Keywords: Archaeogeophysics, ERT, GPR, Sinop Bayraktepe Tumulus, Hatay Kızılkaya Tumulus, Antepli Tepe Tumulus

Ф.А. Юксель¹ , М. Гурсой²

¹ *Центр исследований общего наследия Фонда «Общее наследие», Фатих, Стамбул;
Стамбульский университет-Джерахпаша, Инженерный факультет, кафедра
геофизической инженерии*

² *Международный казахско-турецкого университет имени Ходжи Ахмеда Ясави,
Туркестан, Республика Казахстан
e-mail: muzafer.gursoy@ayu.edu.kz*

АРХЕОГЕОФИЗИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ИЗУЧЕНИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ: НА ПРИМЕРЕ ТУМУЛЮСОВ И КУРГАНОВ

Аннотация

Курганы, как правило, представляют собой наиболее характерные погребальные сооружения культур евразийских степей. Эти насыпные погребальные конструкции, созданные из камня, земли или их смеси, называются тумулюсами, курганами или оба. Внутри этих гробниц с насыпной архитектурой возводились саркофаги, гробницы с каменными стенами, бревенчатые или деревянные камеры, скальные и нишевые гробницы, а умерших хоронили вместе с лошадьми, колесницами, оружием, украшениями, зеркалами, одеждой, а также сосудами для подношения еды и напитков. Поскольку Турция, особенно регионы Восточной и Северо-Восточной Анатолии, является продолжением культурного ареала Южного Кавказа, здесь расположено множество курганных памятников. Основные места сосредоточения погребальных насыпей в Турции находятся в регионе горы Агры и Догубаязит, на равнине Игдыр и в долине реки Аракс, на плато Карс, в регионе Эрзурум-Кёпрюкёй, а также в окрестностях городов Ван, Битлис и Муш. Однако новые погребальные насыпи (курганы) также обнаруживаются и регистрируются в Западной Анатолии, Центральной Анатолии, Фракии, Антакье и Черноморском регионе. В археологических исследованиях центральных погребальных камер, дромосов и ритуальных зон этих насыпных сооружений (курганов, тумулюсов) используются геофизические методы. Они позволяют создавать двухмерные (2D) и трехмерные (3D) подповерхностные модели без проведения раскопок, что экономит средства и время при предварительных исследованиях, а внутреннее пространство погребальных конструкций может быть визуализировано с помощью методов неразрушающего контроля (NDT). В Турции внутреннее устройство гробниц было визуализировано с использованием методов электротомографии (ERT) на тумулюсе Байрактепе в местечке Шахин Тепеси на полуострове Бозтепе (провинция Синоп) и методов георадарного сканирования (GPR) на курганах Муратпаша-Кызылкайя и Башпынар Антепли Тепе в районе Кырыхан (провинция Хатай).

Ключевые слова: археогеофизика, ERT (электротомография), GPR (георадар), тумулюс Синоп Байрактепе, тумулюс Хатай Кызылкайя, курган Антепли Тепе.

Giriş

Taş, toprak veya her ikisinin karışımı ile oluşturulan yığma mezar yapıları Tümülüs, Kurgan, oba olarak adlandırılmaktadır. Bu tür mezar yapıları korugan, korunaklı yer, ve mezar tepesi olarak

isimlendirilmiştir. Çoğu zaman elit insanların gömüldüğü bu tür ölü gömüleri merkezi mezar odasına sahip anıt mezar içindedir (Gürsoy, 2012; Gürsoy, 2016; Gürsoy, 2019). Yığma mimari yapıya sahip tepe mezarların içine lahit, duvarları taş örülü mezar, kütük veya tahtadan yapılmış mekan, kaya içine oyuk, nişli mezar yapılarak at, araba, silah, takı, ayna, giysiler, yiyecek ve içecek sunu kapları ile ölü gömülmektedir. Ayrıca yığma türü mezarlarda yerin içine oyularak dramoslu mezar odaları da yapılmaktadır.

Kurganlar, genellikle Avrasya bozkır kültürlerinin en özgün mezar yapılarıdır. Özellikle bozkır kültürlerinin ölüm sonrası yaşam inancını yansıtan ölü gömme gelenekleri arasında yer alan kurganlar Türk, İskit (Saka), Kimmer, Hun ve çeşitli bozkır topluluklarının yalnızca mezar yapıları değil aynı zamanda sosyal statü, inanç sistemi ve kültürel kimliğin yansımaları olarak değerlendirilir.

Türkiye, özellikle Doğu Anadolu ve Kuzeydoğu Anadolu bölgelerinde Güney Kafkasya kültür sahasının uzantısı durumunda olduğundan çok sayıda kurgan alanına ev sahipliği yapmaktadır. Son yıllarda yapılan arkeolojik araştırmalar, Türkiye'deki (Antakya, Konya, Trakya, Batı Anadolu) kurganların sayısının sanılandan çok daha fazla olduğunu ortaya koymuştur.

Türkiye'de başlıca kurgan alanları Ağrı Dağı ve Doğubayazıt Bölgesi, Iğdır Ovası ve Aras Vadisi, Iğdır Ovası ve Aras Vadisi, Kars Platosu, Erzurum-Köprüköy Bölgesi, Van, Bitlis ve Muş Çevresi olmakla birlikte Batı Anadolu'da İç Anadolu'da, Trakya'da, Antakya'da ve Karadeniz Bölgesinde de yeni yığma taş tepeler (kurganlar) bulunmakta ve tescillenmektedir.

Avrasya bozkır kültürlerinde yaygın olan Yığma tepe türü mezar yapılarının (kurgan, tümülüs) merkezi mezar odası, dramos, ritüel alanlarının arkeolojik araştırmalarında jeofizik yöntemler kullanılarak, ön araştırmada kazısız, maliyet ve zaman tasarrufu sağlanarak, iki (2D) ve üç boyutlu (3D) yeraltı modelleme yapılarak ve tahribatsız (NDT) olarak yığma mezar yapılarının içleri görüntülenebilmektedir. Yığma taş ve toprak tepelerde (kurgan, tümülüs) jeofizik araştırmalar önemli bir role sahiptir. Jeofizik yöntemler Kurganın veya tümülüsün altında mezar odası var mı? Ana gömü dışında ikincil mezarlar bulunuyor mu? Taş halka (cromlech), hendek veya çevre duvarı mevcut mu? Kurgan doğal tepe mi, yapay yığma mı? Önceden illegal kazı (defineci tahribatı / kaçak kazı) olmuş mu? gibi sorulara yanıt aramaktadır.

Arkeolojik alanların jeofizik araştırmalarında Yer Radarı (GPR – Ground Penetrating Radar) ölçümlerinde yüksek frekanslı elektromanyetik dalgalar zemine gönderilir; farklı dielektrik özellikteki tabakalardan yansıyan sinyaller kaydedilir. GPR (yer radarı, jeoradar) kullanımıyla mezar odası ve boşluk tespitinde yüksek çözünürlüklü ve 2–8 m derinlikli görüntü oluşturulur. Manyetik yöntem için manyetometre kullanarak hızlı saha taraması yapılarak boşluk, dramos, hendek ve yanık alanları belirlenebilmektedir. Manyetometre Metal gürültüsüne duyarlı olması bakımından ayrıca özel ve avantaj sağlamaktadır. Elektrik Rezistivite Tomografi (ERT) yönteminde yer altının öz direnç farklılıklarından yararlanılarak daha derinlerde konumlu taş oda ve boşluk tespiti, dikine düşey kesitler oluşturulabilmektedir. Sismik (yansıma) ve Elektromanyetik (EM) yöntemleri kullanıldığında derin tabakalar ve yapılar, anakaya ve dolgu kalınlığı, ortamın ses hızı ve iletkenlik farkları belirlenerek yeraltı hız ve iletkenlik dağılımı görüntüleri oluşturulabilmektedir. Arkeojeofizik çalışmalarda Dron'a monte edilmiş manyetometre, elektromanyetik ve GPR aparatları kullanılarak çoklu yöntemler (multimetod) uygulanmaktadır. Yığma tepe türü mezar yapılarında yapılacak arkeojeofizik araştırmalarda manyetometre, GPR, ERT en etkili jeofizik yöntemlerdir. Bu yöntemlerin yanı sıra, uygun şartlarda, bu üç yöntemin kombine kullanımı da en güvenilir yaklaşım olmaktadır.

KURGAN VE TÜMÜLÜSLERDE YAPILAN ARKEOJEOFİZİK ÇALIŞMALAR

Türkiye'nin birçok yerinde yığma toprak ve taş tepeler (kurgan, tümülüs) bulunmaktadır. Bu tür ölü gömme yapıları üzerinde, son yıllarda, jeofizik ölçümler yaygın olarak yapılmaktadır. Türkiyede Sinop İli, Boztepe yarımadası, Şahin Tepesi Mevkii, Bayraktepe Tümülüsünde ERT ve Hatay İli, Kırıkhan İlçesi, Muratpaşa-Kızılkaya ve Başpınar Antepli Tepe Kurganlarında GPR yöntemleri kullanılarak mezar yapısının içi görüntülenmiştir.

Sinop, Boztepe yarımadası, Şahin Tepesi Mevkii, Bayraktepe Tümülüsü

Sinop, Türkiye'nin en kuzey ucunda, Karadeniz bölgesinin ortasında bulunmaktadır (Harita 1). Sinop ilinin tamamında yapılan arkeolojik kazılarda, MÖ 3000 yılına kadar uzanan Bronz Çağı'na ait

eserler ortaya çıkarılmıştır. Birçok eski kaynak, Mithridates'in Sinop'ta gömüldüğünü belirtmektedir. Sinop'taki Boztepe olarak adlandırılan tarihi yarımadanın tepesindeki tümülüslerin Mithridates'in mezar yeri olabileceği iddia edilmektedir. Şahin Tepesi Mevkii olarak bilinen bu bölgede üç tümülüs bulunmaktadır (Resim 1).

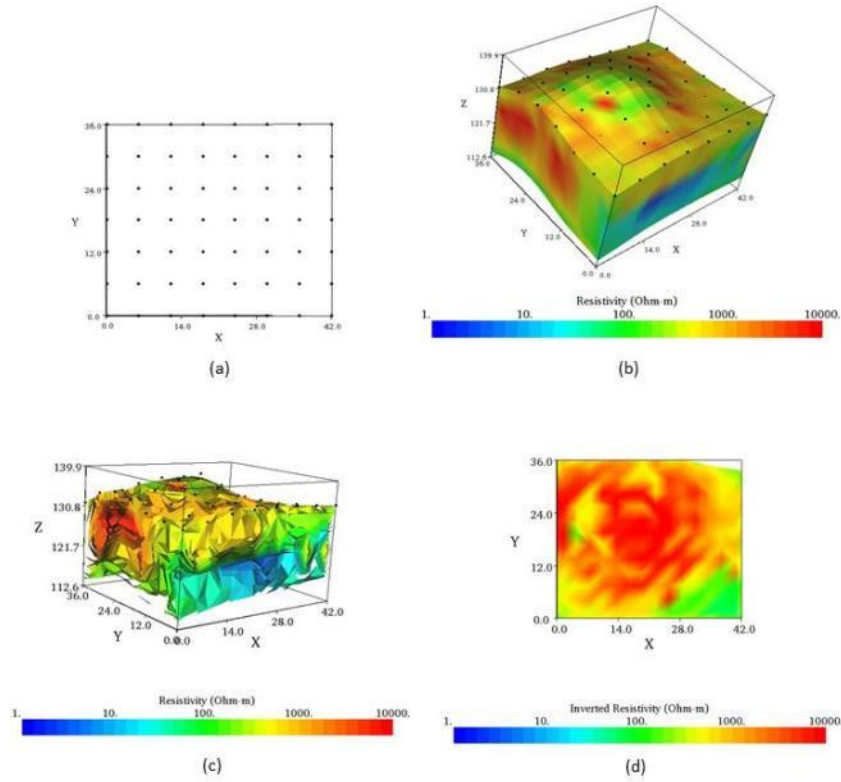
Harita 1. Sinop, Boztepe yarımadası, Şahin Tepesi Mevkii, Bayraktepe Tümülüsünün konumunu göstern bulduru haritası.

Bu Tümülslerde biri olan Bayraktepe Tümülsü içinde Mezarın odasının yerini belirlemek amacıyla, üç boyutlu (3D) ölçüm ve değerlendirme yapabilen jeofizik bir yöntem olan Elektrik Direnç Tomografisi (ERT) ölçüm yöntemleri kullanılmıştır (Avcı, 2015; Yıldırım vd., 2017; Aksan, 2020). Tümüls alanında, 6 m aralıklarla yerleştirilmiş 42 x 36 m (toplam 1512 m²) ölçülerinde karelej sistemi kullanılarak 57 elektrotlu bir dizide ölçümler yapılmıştır (Şekil 1). Çalışmada, AGI marka SuperString R1 Direnç ölçüm cihazı ve ekipmanı kullanılmıştır. Direnç verileri, AGI Earthimag 3D yazılımı kullanılarak yorumlanmıştır. Jeoelektrik direnç verilerinden, veri işleme sonucunda 2D ve 3D görüntüler elde edilmiştir (Şekil 2).

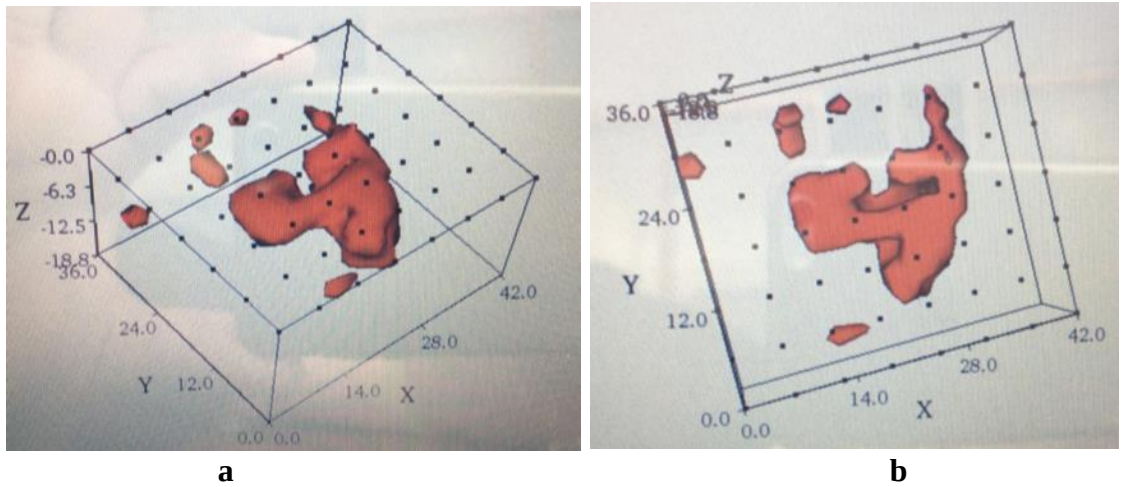
Tümölüs alanında, yapısal kalıntılara ve arkeolojik malzemelerin varlığına atfedilebilecek düzgün geometrik şekiller ve bireysel yüksek genlikli anomaliler görselleştirilmiştir. Tümölüsü oluşturan yapay tepe içinde, doğal jeolojik birimlere göre, mimari unsurlardan kaynaklanan, çok yüksek direnç, doğrusal uzanımlar, açısız dönüşler, eğriler vb. (taş duvar, oyuk oda) gibi anomaliler gözlemlenmiştir (Şekil 1). Bu geometrik şekilli, mimari yapı formu, çok yüksek dirençli anomalilerin lokasyonları arkeolojik kazı yapılması için ideal konumlara işaret etmektedir (Şekil 2).

Resim 1. Sinop, Boztepe yarımadası, Şahin Tepesi Mevkii, Bayraktepe Tümülüsü

Şekil 1. Sinop, Boztepe yarımadası, Şahin Tepesi Mevkii, Bayraktepe Tümülüsünün ERT ölçüm noktaları (Karelaj planı), iki ve üç boyutlu (2D ve 3D) görüntüleri. a) Arazi Elektrod Düzenegi, b) Öz direnç Ters Çözüm Görüntüsü, c) Ters çözüm den sonra 3B Öz direnç Kontur Grafiği, d) Z Öz direnç Ters Çözüm Kesiti.

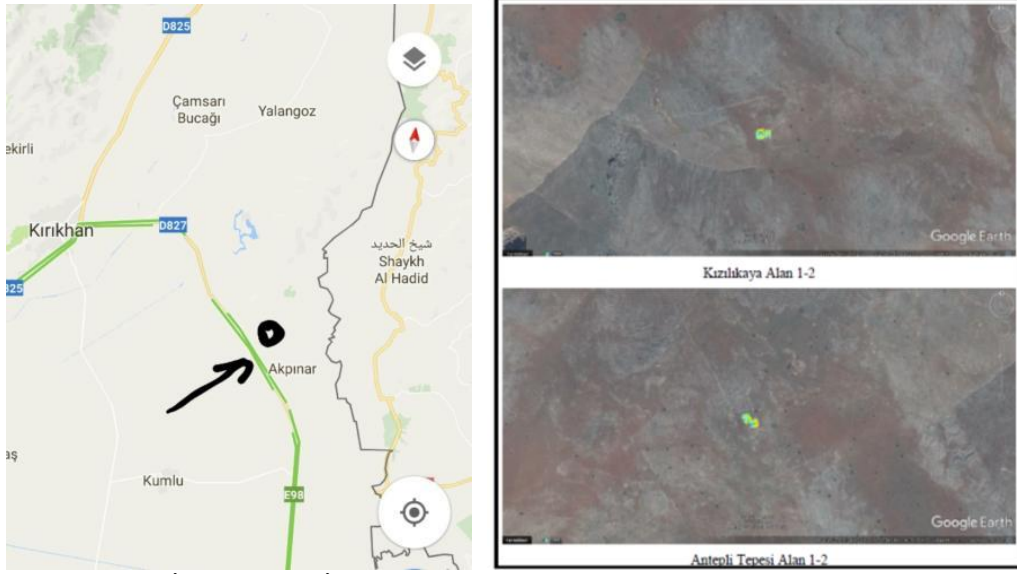
Şekil 2. Sinop ili, Şahin Tepesi Tümülüsü Alanında sadece çok yüksek rezistiviteli seviyelerin birleştirilmesi ile oluşturulmuş, farklı açılardan görünümü, 3D Elektrik Rezistivite Tomografi Volümetrik Küp Modelin a) 45° eğimli köşeden; b) üstten görünümünün plan üzerinde gösterilmesi.

Hatay İli, Kırıkhan İlçesi, Muratpaşa-Kızılkaya Ve Başpınar Antepli Tepe Kurganı

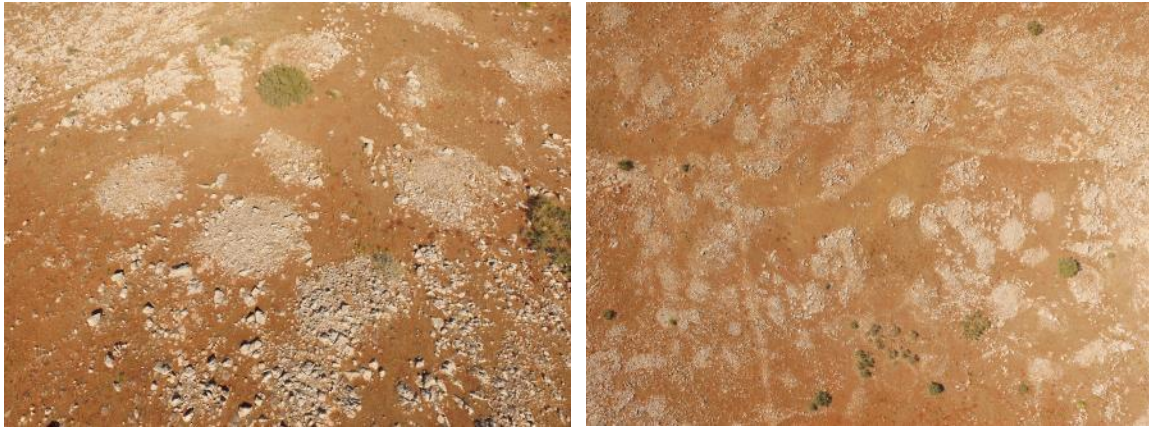
Hatay İli, Kırıkhan İlçesi, Muratpaşa-Kızılkaya ve Başpınar-Antepli Tepe sahasında (Harita 2), 4 bölgede, Jeofizik inceleme yöntemlerinden Jeoradar (Yer Radarı- GPR) Yöntemi kullanılarak, iki (2D) ve üç boyutlu (3D) yeraltı görüntülemesi yapılmıştır (Resim 2). Muratpaşa-Kızılkaya sahasında Kızılkaya 1 ve Kızılkaya 2 kurganlarında (Resim 3, 4); Başpınar-Antepli Tepe sahasında Antepli Tepe 1 ve Antepli Tepe 2 kurganlarında GPR ölçümleri yapılmıştır (Resim 5, 6). Çalışma alanında ölçümlenen, derinliğe bağlı olarak değişen, bu yüksek genlikli anomalilerin 2D (iki boyutlu) ve farklı açılardan 3D (Üç boyutlu) hacimsel küp model görüntümleri oluşturulmuştur (Avcı, 2017).

Kızılkaya 1 kurganında iki boyutlu anomali dağılımı kat haritalarında yüksek genlikli anomaliler gözlenmiştir. Belirlenen bu yüksek genlikli anomaliler yaklaşık olarak kare ve dikdörtgen şekilli geometrik formda görüntülenmiştir (Şekil 3). Kızılkaya 2 Kurganında iki boyutlu Anomali dağılımı kat haritalarında yüksek genlikli anomaliler uzunlamasına gidişli, yaklaşık dikdörtgen şekilli, köşeli, geometrik formda anomali dağılımı şeklindedir (Şekil 4). Kızılkaya 1 ve 2 kurganlarının üç boyutlu yüksek genlikli anomalileri derinliğe bağlı olarak değişimleri hacimsel küp modellerde görüntülenmiştir.

Antepli Tepesi 1 kurganında iki boyutlu anomali dağılımı kat haritalarında yüksek genlikli anomaliler gözlenmiştir (Şekil 5). Belirlenen bu yüksek genlikli anomaliler, yaklaşık olarak kare-dikdörtgen şekilli, köşeli, geometrik formlarında görüntülenmiştir. Antepli Tepesi 2 kurganında Anomali dağılımı kat haritalarında yüksek genlikli dağılım göster. Belirlenen bu yüksek genlikli anomalilerin, yaklaşık olarak kare-dikdörtgen, köşeli, geometrik formda görüntülenmiştir (Şekil 6). Antepli Tepesi 1 ve 2 kurganlarının üç boyutlu yüksek genlikli anomalileri derinliğe bağlı olarak değişimleri hacimsel küp modellerde görüntülenmiştir.

Harita 2. Hatay İli, Kırıkhan İlçesi, Muratpaşa-Kızılkaya ve Başpınar-Antepli Tepe sahasının bulduru haritası ve uydu görüntüleri.

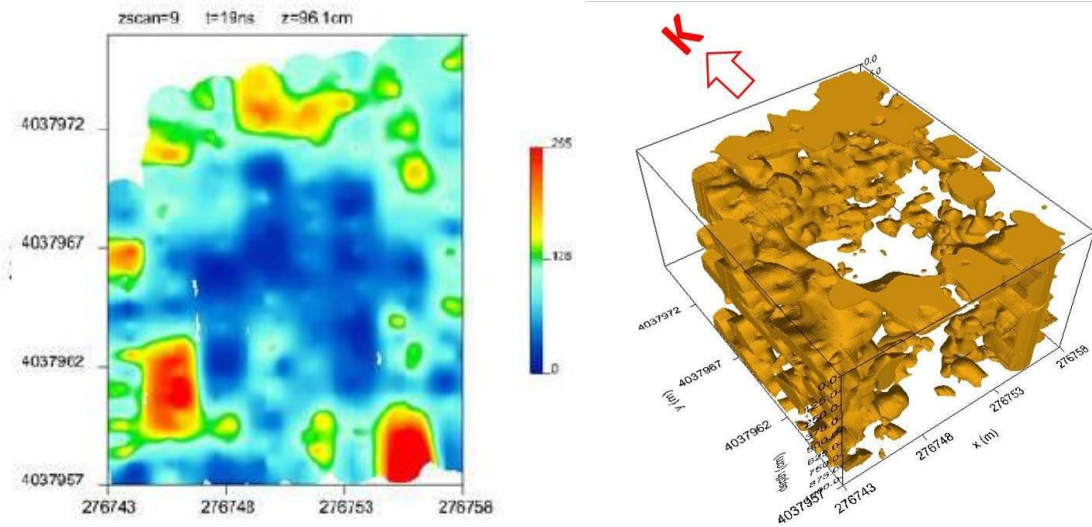

Resim 2. Hatay İli, Kırıkhan İlçesi, Muratpaşa-Kızılkaya ve Başpınar Antepli Tepe sahası kurganları.

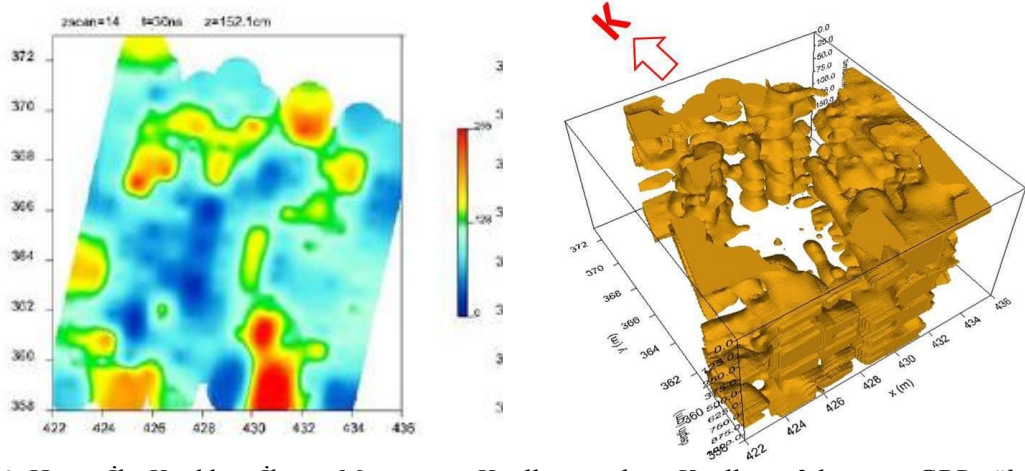
Resim 3 Hatay İli, Kırıkhan İlçesi, Muratpaşa-Kızılkaya sahası Kızılkaya 1 kurganında GPR ölçümü

Şekil 3. Hatay İli, Kırıkhan İlçesi, Muratpaşa-Kızılkaya sahası Kızılkaya 1 kurganı GPR yüksek genlikli anomali dağılımı, 96 cm derinlik yüzeyi için, kat haritası ve kurganın içinin üç boyutlu (3D Hacimsel-Volümetrik) Küp Modeli.

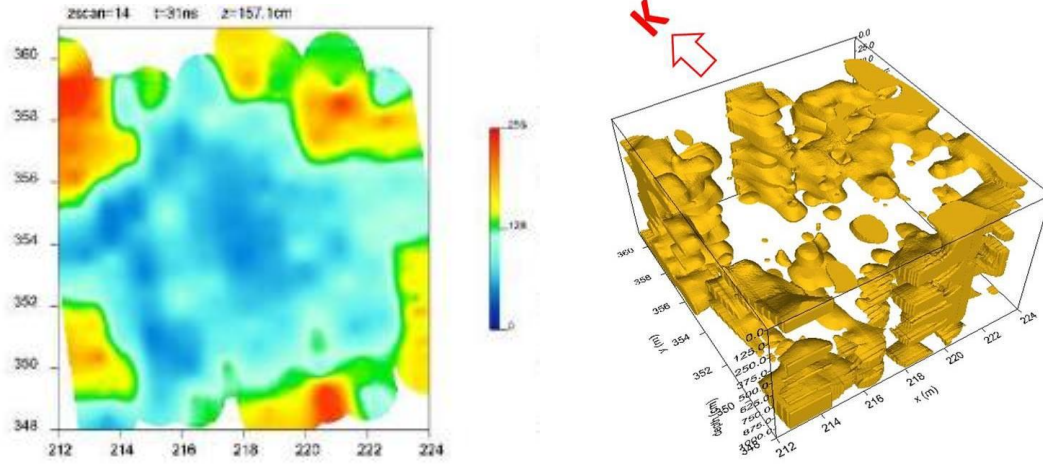
Resim 4. Hatay İli, Kırıkhan İlçesi, Muratpaşa-Kızılkaya sahası Kızılkaya 2 kurganında GPR ölçümü

Şekil 4. Hatay İli, Kırıkhan İlçesi, Muratpaşa-Kızılkaya sahası Kızılkaya 2 kurganı GPR yüksek genlikli anomali dağılımı, 96 cm derinlik yüzeyi için, kat haritası ve kurganın içinin üç boyutlu (3D Hacimsel-Volümetrik) Küp Modeli.

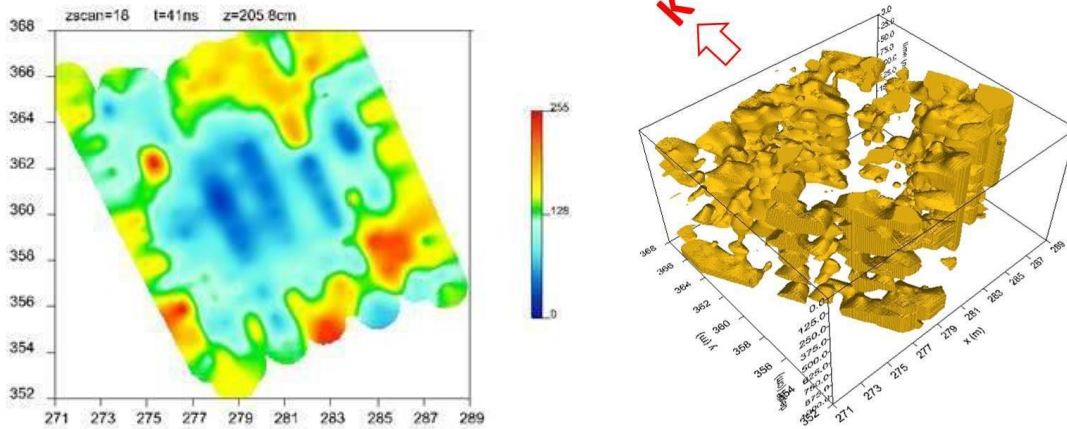
Resim 5. Hatay İli, Kırıkhan İlçesi, Başpınar Antepli Tepesi sahası Antepli Tepe 1 kurganında GPR ölçümü.

Şekil 5. Hatay İli, Kırıkhan İlçesi, Başpınar Antepli Tepesi sahasında Antepli Tepe 1 kurganı GPR yüksek genlikli anomali dağılımı, 157 cm derinlik yüzeyi için, kat haritası ve kurganın içinin üç boyutlu (3D Hacimsel-Volümetrik) Küp Modeli.

Resim 6. Hatay İli, Kırıkhan İlçesi, Başpınar Antepli Tepesi sahası Antepli Tepe 1 kurganında GPR ölçümü.

Şekil 6. Hatay İli, Kırıkhan İlçesi, Başpınar Antepli Tepesi sahasında Antepli Tepe 2 kurganı GPR yüksek genlikli anomali dağılımı, 205 cm derinlik yüzeyi için, kat haritası ve kurganın içinin üç boyutlu (3D Hacimsel-Volümetrik) Küp Modeli.

Sonuç

Yığma tepe türü mezar yapılarının (kurgan, tümülüs) merkezi mezar odası, dramos, ritüel alanlarının arkeolojik araştırmalarında jeofizik yöntemler kullanılarak, ön araştırmada kazısız, maliyet ve zaman tasarrufu sağlanarak, iki (2D) ve üç boyutlu (3D) yeraltı modelleme yapılar ve tahribatsız (NDT) olarak yığma mezar yapılarının içleri görüntülenebilmektedir.

Yığma mimari yapıya sahip tepe mezarların içine lahit, duvarları taş örülü mezar, kütük veya tahtadan yapılmış mekan, kaya içine oyuk, nişli mezar yapılar at, araba, silah, takı, ayna, giysiler, yiyecek ve içecek sunu kapları ile ölü gömülmektedir. Türkiye, özellikle Doğu Anadolu ve

Kuzeydoğu Anadolu bölgelerinde Güney Kafkasya kültür sahasının uzantısı durumunda olduğundan çok sayıda kurgan alanı bulunmaktadır. Türkiye’de başlıca kurgan alanları Ağrı Dağı ve Doğubayazıt Bölgesi, Iğdır Ovası ve Aras Vadisi, Iğdır Ovası ve Aras Vadisi, Kars Platosu, Erzurum-Köprüköy Bölgesi, Van, Bitlis ve Muş Çevresi olmakla birlikte Batı Anadolu’da İç Anadolu’da, Trakya’da, Antakya’da ve Karadeniz Bölgesinde de yeni yığma taş tepeler (kurganlar) tespit edilmiştir. Türkiye’nin birçok yerinde yığma toprak ve taş tepeler (kurgan, tümülüs) bulunmaktadır. Bu tür ölü gömme yapıları üzerinde, son yıllarda, jeofizik ölçümler yaygın olarak yapılmaktadır. Türkiyede Sinop İli, Boztepe yarımadası, Şahin Tepesi Mevkii, Bayraktepe Tümülüsünde ERT ve Hatay İli, Kırıkhan İlçesi, Muratpaşa-Kızılkaya ve Başpınar Antepli Tepe Kurganlarında GPR yöntemleri kullanılarak mezar yapısının içi görüntülenmiştir.

KAYNAKLAR

- Aksan Z. M. (2020). A Preliminary Report on the Tumuli in Sinop. *Arkeoloji ve Sanat*, 163, 87–98.
- Avcı K. (2015). *Sinop İli, Sinop Müzesi, Şahin Tepesi Mevkii, Tümülüs Sahası, 2016 Kazı Dönemi Arkeojeofizik Araştırmaları*. Geometrik Mühendislik Müşavirlik Yeraltı Araştırmaları. 100 s. (Yayınlanmamış rapor).
- Avcı K. (2017). *Hatay İli, Kırıkhan İlçesi, Muratpaşa-Kızılkaya ve Başpınar Antepli Tepe Sahasında Jeoradar (GPR) Arkeojeofizik Araştırmaları*. Geometrik Mühendislik Müşavirlik Yeraltı Araştırmaları. 80 s. (Yayınlanmamış rapor).
- Gürsoy M. (2012). *Doğu Kazakistan Demir Çağı Kurganları* (Yüksek lisans tezi). T.C. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı.
- Gürsoy M. (2016). *Batı Kazakistan’daki Sarmat Topluluklarının Ölü Gömme Gelenekleri* (Doktora tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı.
- Gürsoy M. (2019). Batı Kazakistan’da Sarmat Mezar Tipleri. *Bilig*, 88.
- Yıldırım Ş., Yüksel F. A., Avcı K., & Görücü M. Z. (2017). Sinop Province, Şahintepesi Region, Bayraktepe Tumulus Display with Electrical Resistivity Tomography. *Geophysical Research Abstracts*, 19, EGU2017-12197.

REFERENCES

- Aksan Z. M. (2020). A Preliminary Report on the Tumuli in Sinop. *Arkeoloji ve Sanat*, 163, 87–98.
- Avcı K. (2015). *Sinop İli, Sinop Müzesi, Şahin Tepesi Mevkii, Tümülüs Sahası, 2016 Kazı Dönemi Arkeojeofizik Araştırmaları*. Geometrik Mühendislik Müşavirlik Yeraltı Araştırmaları. 100 s. (Yayınlanmamış rapor). (In Turkish).
- Avcı K. (2017). *Hatay İli, Kırıkhan İlçesi, Muratpaşa-Kızılkaya ve Başpınar Antepli Tepe Sahasında Jeoradar (GPR) Arkeojeofizik Araştırmaları*. Geometrik Mühendislik Müşavirlik Yeraltı Araştırmaları. 80 s. (Yayınlanmamış rapor). (In Turkish).
- Gürsoy M. (2012). *Doğu Kazakistan Demir Çağı Kurganları*. T.C. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi. (In Turkish).
- Gürsoy M. (2016). *Batı Kazakistan’daki Sarmat Topluluklarının Ölü Gömme Gelenekleri*. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Doktora Tezi. (In Turkish).
- Gürsoy M. (2019). Batı Kazakistan’da Sarmat Mezar Tipleri. *Bilig*, 88. (In Turkish).
- Yıldırım Ş., Yüksel F. A., Avcı K., & Görücü M. Z. (2017). Sinop Province, Şahintepesi Region, Bayraktepe Tumulus Display with Electrical Resistivity Tomography. *Geophysical Research Abstracts*, 19, EGU2017-12197.

Yazarlar Hakkında

Fethi Ahmet Yüksel – PhD, Dr., Müşterek Miras Vakfı, Müşterek Miras Araştırmaları Merkezi Müdürü, Fatih, İstanbul; İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Mühendislik Fakültesi, Jeofizik Mühendisliği Bölümü. e-posta: fyuksel@iuc.edu.tr;

Muzaffer Gürsoy – PhD, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Arkeoloji Araştırma Enstitüsü, Önde Gelen Araştırmacı. Bekzat Sattarkhanov Caddesi No: 29, Türkistan, Kazakistan Cumhuriyeti. e-posta: muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz

About the Authors:

Fethi Ahmet Yüksel - PhD, Dr., Director of the Common Heritage Research Center at the Common Heritage Foundation, Fatih, Istanbul; Istanbul University-Cerrahpasa, Faculty of Engineering, Department of Geophysical Engineering. e-mail: fayuksel@iuc.edu.tr

Музаффер Гурсой - PhD, Leading Researcher at the Research Institute of Archaeology, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University. 29 Bekzat Sattarkhanov Avenue, Turkistan, Republic of Kazakhstan. e-mail: muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz

Авторлар туралы мәлімет:

Фетхи Ахмет Йүксел – PhD, «Ортақ мұра» қорының Ортақ мұра зерттеу орталығының директоры, Фатих, Стамбул; Стамбул университеті-Джеггарахпаша, Инженерлік факультет, Геофизикалық инженерия кафедрасы. e-mail: fayuksel@iuc.edu.tr

Музаффер Гурсой – PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Археология ғылыми-зерттеу институты. Жетекші ғылыми қызметкер. Қазақстан Республикасы, Түркістан қаласы, Бекзат Саттарханов даңғылы, 29. e-mail: muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz

Сведения об авторах:

Фетхи Ахмет Юксель – PhD, Dr., директор Центра исследований общего наследия Фонда «Общее наследие», Фатих, Стамбул; Стамбульский университет-Джеггарахпаша, Инженерный факультет, кафедра геофизической инженерии. e-mail: fayuksel@iuc.edu.tr

Музаффер Гурсой – PhD, ведущий научный сотрудник Научно-исследовательского института археологии Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави. Республика Казахстан, город Туркестан, проспект Бекзата Саттарханова, 29. e-mail: muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz

M. Bakhtybayev^{1✉}

¹*Khoja Akhmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Republic of Kazakhstan*

✉e-mail: mels.bakhtybayev@ayu.edu.kz

V.A. KALLAUR'S CONTRIBUTION TO IDENTIFICATION OF THE MEDIEVAL CITIES OF KAZAKHSTAN

Abstract

Many archaeological monuments (cities and settlements) were discovered during the research by Kallaur, who was an active member of the Turkestan Circle for the Amateurs of Archeology. The article considers the problem of proper identification of those cities based on data mentioned in medieval scriptures. Kallaur's conclusions on identification of cities were analyzed and compared to the recent studies. His contribution to the study of historical-topographical issues of the region was substantial. The medieval cities and settlements located in the southern region of Kazakhstan have been investigated for the past hundred years by examining the findings of new archaeological materials and records. Scholars later used conclusions suggested by V.A. Kallaur concerning the caravan route. In addition, he left considerable data related to the history and topography of the middle and lower streams of the Syr Darya River.

Keywords: settlement, identification, archaeological monuments, Syghanak, Qaratobe, Qumiyan, Meiram, Aqqorghhan, Balapantobe.

М. Бахтыбаев^{1✉}

¹*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан Республикасы*

✉e-mail: mels.bakhtybayev@ayu.edu.kz

В.А. КАЛЛАУРДЫҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛАЛАРЫНЫҢ ОРНЫН АНЫҚТАУҒА (ИДЕНТИФИКАЦИЯЛАУҒА) ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Аңдатпа

Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің белсенді мүшесі болған В.А. Каллаурдың зерттеулері барысында көптеген археологиялық ескерткіштер (қалалар мен қоныстар) табылды. Мақалада ортағасырлық жазба деректерде кездесетін мәліметтер негізінде осы қалалардың нақты орнын анықтау (идентификациялау) мәселесі қарастырылады. Каллаурдың қалалардың орнын анықтау жөніндегі тұжырымдары талданып, қазіргі заманауи зерттеулермен салыстырылды. Оның өңірдің тарихи-топографиялық мәселелерін зерттеуге қосқан үлесі зор. Қазақстанның оңтүстік аймағында орналасқан ортағасырлық қалалар мен қоныстар соңғы жүз жыл бойы жаңа археологиялық материалдар мен жазба деректерді зерделеу арқылы зерттеліп келеді. Кейінгі ғалымдар В.А. Каллаурдың керуен жолына қатысты ұсынған тұжырымдарын кеңінен пайдаланды.

***Cite us correctly:**

M. Bakhtybayev. (2026). V.A. Kallaur's contribution to identification of the medieval cities of Kazakhstan. *Turan Archaeology*, 1(1), 18-29.

Мақаланың редакцияға түскен күні 19.06.2026/ қабылданған күні 29.06.2026.

Бұған қоса, ол Сырдария өзенінің орта және төменгі ағысының тарихы мен топографиясына қатысты құнды мәліметтер қалдырды.

Кілт сөздер: қоныс, идентификация (анықтау), археологиялық ескерткіштер, Сығанақ, Қаратөбе, Құмиян, Мейрам, Аққорған, Балапантобе.

М. Бахтыбаев¹

¹*Международный казахско-турецкого университет имени Ходжи Ахмеда Ясави,
Туркестан, Республика Казахстан
e-mail: mels.bakhtybayev@ayu.edu.kz*

ВКЛАД В.А. КАЛЛАУРА В ИДЕНТИФИКАЦИЮ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ГОРОДОВ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В ходе исследований В.А. Каллаура, который являлся активным членом Туркестанского кружка любителей археологии, было обнаружено множество археологических памятников (городов и поселений). В статье рассматривается проблема точной локализации (идентификации) этих городов на основе сведений, встречающихся в средневековых письменных источниках. Проанализированы и сопоставлены с современными исследованиями выводы Каллаура относительно определения местонахождения городов. Его вклад в изучение историко-топографических вопросов региона был весьма значителен. Средневековые города и поселения, расположенные в южном регионе Казахстана, исследуются на протяжении последних ста лет путем изучения новых археологических материалов и письменных памятников. Последующие ученые широко использовали выводы, предложенные В.А. Каллауром относительно караванного пути. Кроме того, он оставил ценные сведения, касающиеся истории и топографии среднего и нижнего течения реки Сырдарьи.

Ключевые слова: поселение, идентификация (локализация), археологические памятники, Сыгнак, Каратөбе, Кумиян, Мейрам, Аккурған, Балапантобе.

Introduction

The Turkestan Circle for the Amateurs of Archeology was organized on December 11, 1895 in Tashkent, and was established as a local public organization for archeology in the region, the main objective of which was to carry out research and regular work on the whole territory of the region to identify all archaeological heritage of the Turkestan region (Otkritie, 1895). Members of the Turkestan Circle for the Amateurs of Archeology gathered to discuss the results of their research on archeological monuments. Reports, feedbacks and conclusions made during 1896-1917 years were published in 21 collections entitled “Meetings and reports of the members of the Turkestan Circle for the Amateurs of Archeology” (Figure 1). The first collection of the “Protocols” was published in 1896 (1st year) and the last one was published in 1917 (21st year) (Bakhtybayev, 2013). Members of the circle paid considerable attention to the study of settlements and cities located in this region. V.A. Kallaur, E.T. Smirnov, N.V. Rudnev, N.S. Lykoshin, V.P. Kolosovsky, A. Simonov and others described settlements and cities in their works. They were among the first practitioners who turned to the problem of identification of sites. Among them V.A. Kallaur's work has unique significance.

One of the Active members of the Turkestan Circle for the Amateurs of Archeology was Kallaur. He began his career in 1876 in the Aulie-Ata Uyezd, and served as the head of Aulie-ata from 1880 to 1898, and as the head of the Perovsk Uyezd in 1898-1901. He began to study actively historical monuments, and collected published data concerning ancient settlements located

in these regions before the 19th century. He focused on analysis of that data and compared them to data about the cities in medieval records.

Materials and Methods

We are talking about materials from the Reports (Protocols) of the Turkestan Circle of Archaeology Amateurs, specifically in V.A. Kallaur's article: «The Ancient Cities of Saganak (Sunak), Ashnas or Eshnas (Asanas) and Others in the Perovsk Uyezd, Destroyed by Genghis Khan in 1219», «On the Traces of the Ancient City “Zhent” in the lower reaches of the Syr Darya River», «Ancient Cities, Fortresses and Curgans along the Syr Darya River, in the Eastern Part of the Perovsk Uyezd», «Ancient Cities and Villages (Ruins) in the Perovsk Uyezd in the Valley of the Rivers Syr Darya and Yana-Darya», «Ruins of Ancient fortresses along the River Yana-Darya».

Figure1. Title list of the Records of the Turkestan Circle of Amateurs of Archaeology

So the material for this work is the little-studied contribution of V. A. Kallaur in the study of the historical topography of the lower and middle reaches of the Syr Darya River and the identification of settlements with medieval cities from medieval written sources.

Methods of historiographical research are descriptive, comparative and analogous methods of retrospective analysis, as well as the theory of modernization. The descriptive method was used to characterize the historical reality of that period.

In analyzing the materials and their scientific interpretation, we used a comparative historical analysis which allowed us to study the process of studying the real contribution of V. A. Kallaur, in terms of the continuity of scientific developments at different times.

Discussion

One of the active members of the Turkestan Circle of Archaeology Amateurs V. A. Kallaur left a very significant scientific legacy. It is varied in its thematic diversity. However, V. A. Kallaur's work on the study of the historical topography of the lower and middle reaches of the Syr Darya River is insufficiently studied. He was one of the first researchers who raised the issue of identification and localization of medieval cities. The scientist belongs to the most important epoch of the late XIX and early XX centuries which are considered the cradle of the origin of thought. In this period, the research methods were developed that made these branches of knowledge become a scientific discipline for the first time. The conditions for scientific work were determined, in particular, the creation of a number of scientific societies, including the Turkestan Circle of Archeology Amateurs, which

contributed to the consolidation of local scientific forces.

V.A. Kallaur's scientific legacy was studied by many scientists. In the XX century the studies on the activity of the Turkestan Circle of Archaeology Amateurs were published, including V.A. Kallaur - B.V. Lunin (Lunin, 1958), E. A. Ageeva (Ageeva, Pacevich, 1958), K. M. Baipakov (Baipakov, 1986), B. A. Baytanaev (Baitanaev, 2004), M. U. Turadilov (Turadilov, 2007), M. Bakhtybaevs' scientific works (Bakhtybaev, 2020) and etc.

V.A. Kallaur's work covers a significant territory of the South of Kazakhstan (Aulieatanskii and Perovsky districts). He directly himself participated in the expeditions. He described archeological monuments more particularly and made plans of sites. One of the directions of his interests was the problem of localization of medieval cities described in medieval written sources and identification with the monuments where he conducted research.

However, the results of his research on the monuments of the lower and middle reaches of the Syr Darya were studied little.

Results

Kallaur drew attention to the issue of identification of the ancient towns along the Syr Darya River which were given in medieval records.

On June 12, 1899, V.A. Kallaur visited the Sunaqata village on the Sunaqata Caravan Road in 18 versts from the Skobelev village and studied its topography. V.A. Kallaur stated that earlier the town had been watered by Tomenaryq and existence of many arches around it shows that agriculture was developed there. V.A. Kallaur supported N. Lykoshin and E. Smirnov's arguments and identified the town Sunaqata with the medieval city Syghanaq (Kallaur, 1900 a).

Syghanak town is located in 1.5 km to the north-west of the Sunaqata village, it is located on the right side of Turkestan-Qyzylorda highway. The town was discovered in 1867 by P.I. Lerkh. In 1899 V.A. Kallaur described the town and drafted it (Figure 2, 1). Based on medieval records after Zhoshi khan invaded to Syghanaq it went further to Ozgent, Barhalygkent, Ashnas and Zhent. Based on this data V.A. Kallaur assumed that medieval Barhalygkent was located lower than Ozgent on the way to Ashnas. Kallaur referred to the name "Barchinligkent" mentioned in Bartold's work "Turkestan in Epoch of Mongolian Invasio", then he stated that the river which flew between Ozgent and Syrlytam and extended further was known as Barshindarya. Hence, earlier it could be called as Barchindarya and the medieval city Barchinligkent could be located in Barchindarya. Referring to the above mentioned data V.A. Kallaur suggested that medieval Barchinligkent could be a town with hollow roof (Kallaur, 1901).

On August 12, 1899, V.A. Kallaur visited and described the Asanas town, located along Asanasozek in 25 versts from the Birqazan station on the lower side of Aqaryq which is on left bank of the Syr Darya. Kallaur explored the topography of the Asanas town and identified it as the medieval city Ashnas (Kallaur, 1900 a). During this visit Kallaur was in Qyshqala which was on the left side of the Syr Darya in 25-30 versts distance from the Perovsk city, located in Tumarotkel. Then he described it and created its project. Based on its location Kallaur identified Qyshqala as medieval Zhent (Kallaur, 1900 b).

In the circular meeting on December 17, 1903 V.A. Kallaur's presented his report called "Ancient cities and settlements (ruins) in the Perovsk Uyezd in the valley of the rivers Syr Darya and Yana Darya". In this report he stopped extensively on identification of cities mentioned in records with monuments found in the area of the Uyezd. He noted that he also delivered a report about towns located in the lower part of Syr Darya such as Syghanaq, Ashnas, Zhent, Ozgent, Barhaligent and Zhankent. Furthermore, he wrote that according to V.V. Bartold's work "Turkestan in the epoch of Mongolian Invasion" there were other cities along the lower part of the Syr Darya. Among them can be mentioned the following cities on the further side of Sauran written by Al-Mokaddasi: 1) Turar city and the settlement Zerah in its territory. Since both of them were located in the same area the city was called Turar-Zerah; 2) wealthy city with strong fortification - Shagildzhan city; 3) small town of Baladj; 4) big city of Beruket; 5) Huvara city near Yanikent and Zhent; 6) Sagdere located in the Syr Darya in 20 farsakhs from the Zhent city; 7) the town of

Hayrabad, near Zhent; 8) one of the largest settlements in the Barchynligkent region, Rabat-Tuganin (Bartold, 1963; Kallaur, 1903).

V.A. Kallaur initiated his studies directed on discovering of interrelation of the modern names' of cities located in the Perovsk Uyezd with the above mentioned cities. First he listed cities he studied.

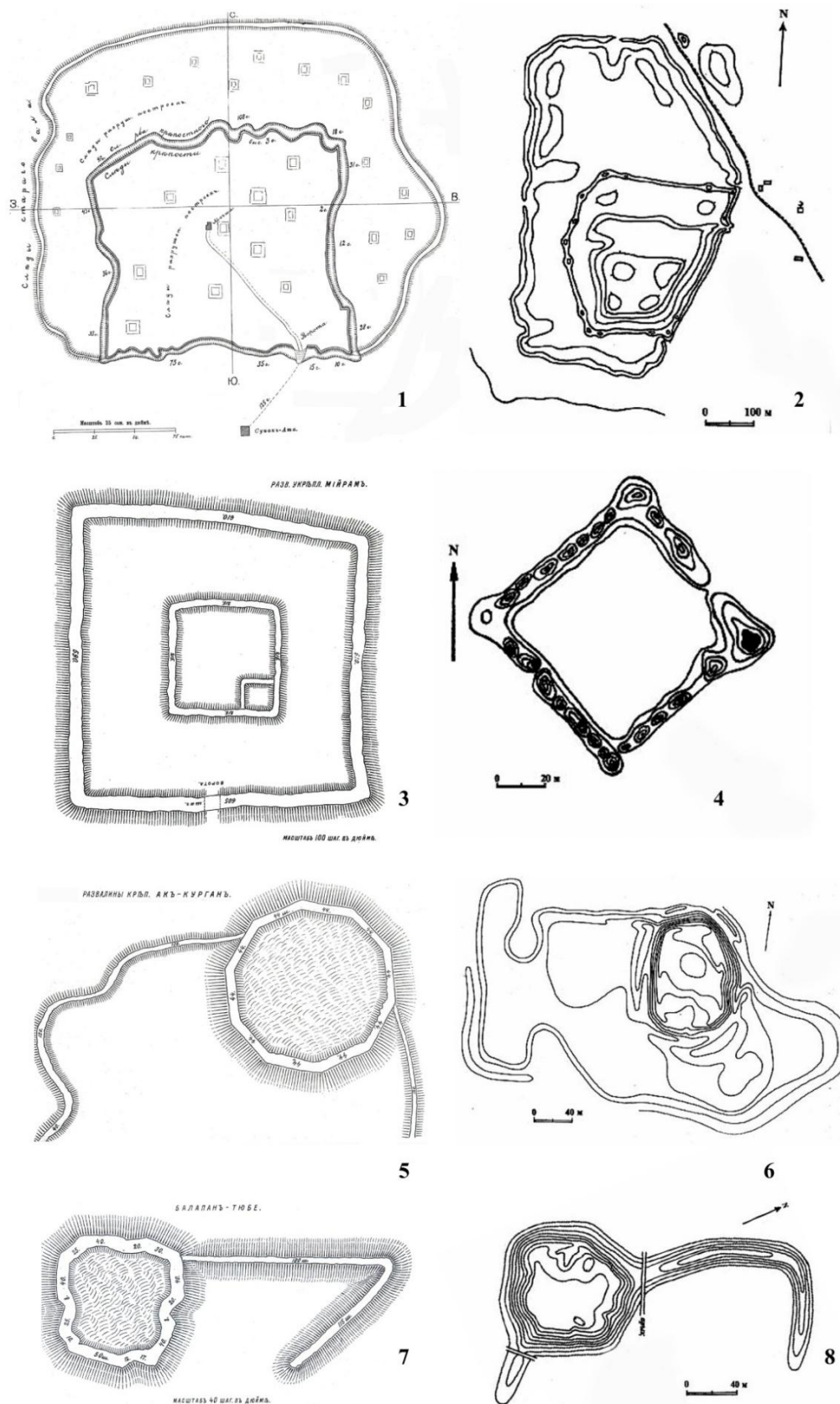

Figure 2. Projects

(1. Project of the Syghanaq settlement by Kallaur; 2. Project of the Syghanaq town by Ageyeva and Patsevich; 3. Project of the Meiram fortress by Kallaur. Project of the central part of the town of Meiramtope by Akishev; 5. Aqqorghana project by Kallaur; 6 Aqqorghana town project by Yeleuov; 7 Balapantobe fortress project by Kallaur; 8. Balapantobe fortress project by Yeleuov)

- On the left side of the Syr Darya: Qaratobe, Razdyata, Qumiyan, Meiram (Figure 2, 3), Aqqorghana (Figure 2, 5), Abyztobe (Qutlykent), Balapantobe (Figure 2, 7), Alghyr-salghyr, Molda qorghana; - On the right side of the Syr Darya: Ordakent, Aqtobe, Qyzylqala, Bestam, Koprabat;

- in Qyzylqum: Syrly tam;

- In Zhandadarya: Zhanqala, Qumqala, Chavek-qala, Shirik-qala. Among them Zhanqala and Qumqala were in Romanovsky and Mushketov's geological map. But Chavek-qala and Shirik-qala were not on that map. In addition, this map includes Buzyq-qala and Shirik rabat located along Zhandadarya in close distance to each other, lower than this Qaraqalpaq fortress and Shahrabad, which is on the left side of the Syr Darya, in 30 versts from Saryshyghanaq station. Kallaur suggested that Chavek-qala can be identified as Buzyq-qala or Shirikrabat, and that Shirik-qala can be identified as Qaraqalpaq fortress (Kallaur, 1903).

At the same time based on the data collected from the locals, Kallaur gave a brief description of them and short information on their location: On the old stream of the Shieli channel: 1) Qyzylqala - according to a local Niyazov there is another name for this hill - Shegedek qorghana; 2) Qarauyik aqtobe - old fortress, in 10 versts distance from Zhulek, in 3 versts from Zhulek-Skobelev road; 3) Okshe ata (Oqshy ata) township is situated in 7 versts from Zhulek. There is also Oqshy ata mausoleum in that area;

- On the left side of the Syr Darya: Kelintobe - in the further side of Kelintobe irrigation ditch;

- On the right side of the Syr Darya: 1) Shornaq - in 13 versts from Sauran, in 2 versts to the road leading to Syr Darya; 2) Sidaqatata - on the opposite side to the village of Kosmezhgil, in 1.5 versts from the road leading to Syr Darya; 3) Koprabat - in 40 versts to the north from the village Zhulek.

At the request of V.A. Kallaur, Gubanov, local specialist, studied Koprabat and put it on a map. According to Gubanov Koprabat is located in 40 versts to the north from the Saryshyghanaq station and in 80 versts distance from Qumkol lake. All the "rabbats" were destroyed, and only their remains were left. The rabbat in the east of it is called "Murtyq-Rabat". Rabat in 1.5 versts from it in the west is Qosrabat, in 1 verst in the west there is a ruin of a tower, one more rabat's ruin is in further 1 verst (Kallaur, 1903). V.A. Kallaur stated that there were Qosasar ruins on the left bank of the Shirkeily River, which was the origin of 1Quangdarya. It was in 35 versts from Perovsk and in the eastern side of Dalakol. He described this city as well. Qosasar is two hills located in 200 sazhen distance from each other. It was designed in square shape. The length of each hill is approximately 1000 steps (Kallaur, 1903).

Analyzing the data on the above-mentioned towns and settlements, V.A. Kallaur identified some of them as some medieval cities mentioned in Bartold's records. Based on locations and descriptions of Koprabat and Rabatat he concluded that these are the same cities (Kallaur, 1903). His arguments to prove his opinion on identification of Barchinligkent in Rabat as Rabat-Tuganin is suspicious. The reason is that if we consider the Barchinligkent (Barhaligkent) as the one with the hollow roof (Qasymtas), then if to consider that we identified Koprabat, which is located in the right bank of the Syr Darya in 40 versts to the north from Zhulek, as Rabat, then it is impossible to locate Rabat in the region of Barchinligkent, since Tobesi oyi (the one with hollow roof) is located in the left side of the Syr Darya. In addition, V.A. Kallaur believed that since Rabat-Tuganin is in the middle of Tobesi oyi (Barchinligkent) and Asanas (Ashanas) it could be Shahrabat (Kallaur, 1903).

V.A. Kallaur noted that according to Bartold Turar-Zerah was located on the other side of the Sauran, and took into account that there was no data about the city's location in southern or western part of Sauran. Considering this information, he concluded that Turar-Zerah was located in the right bank of the Syr Darya, whereas Shornaq and Sidak hills were on the left bank of the Syr Darya and that Aqqorghhan and Kelintobe could be on the left bank of the Syr Darya. Based on data given in records V.A. Kallaur believed that Shagildjan, Baladj and Beruket (Baruket) cities were located in the remains of ancient cultures with developed irrigation system. He suggested that taking into account that they were also located on the other side of the Syr Darya those could be Meiramtobe, Qumyian, Alghyr-salghyr or Moldatobe (Kallaur, 1903).

V.A. Kallaur supposed that, since medieval Huvara was located near Yanikent and that Hairabad was in the region of Zhent, first one should find out locations of Yanikent and Zhent in order to be able to fix exact location of Huvara and Hairabad. V.A. Kallaur earlier wrote that Zhent was Qyshqala and that Yanikent could be located near the city of Zhent.

V.A. Kallaur compared data given by V.V. Bartold and P.I. Lerkh and concluded that there were two cities known as Zhanikent (Kallaur, 1903). One of them, mentioned by P.I. Lerkh, was in the lower stream of the Syr Darya, and another was along Zhangadarya in the southern part of the Syr Darya. V.A. Kallaur identified Zhangaqala along Zhangadarya as Yanikent, and the hills around Zhent as Syrlytam which is in 45 versts, Qumqala in 70 versts. He wrote that Syrlytam was in 30 versts from Zhangaqala and Qumqala was in 25 versts. Hence, Qumqala and Syrlytam could be identified as medieval Huvara and Hairabad (Kallaur, 1903). In addition, V.A. Kallaur assumed that Sagdare in 20 versts from Zhent along the Syr Darya could be Tortkul on the left bank of the Darya in 25 versts from Qarmaqshi station (Kallaur, 1903).

On the 12th of November, 1904, V.A. Kallaur presented in the meeting of the circle his report "Ruins of the ancient fortresses along the river Yani-Darya". There he told that fortresses Orenbai and Sherik-Rabat were mentioned in Belyaev's article entitled "Along the Kyzyl-Kum desert" and read some excerpts from that article (Kallaur, 1904).

I. Belyaev's wrote about Sherikrabat: "There is a valuable archeological monument, big fortress near the well of Sherik-rabat" (Kallaur, 1904). The project of Sherikrabat is of square shape, a wall height is about 2 sazhen and a width is 1 sazhen. They surround the area around 10 to 12 tithes. The vast majority of the wall of the fortress is well preserved, only the towers are damaged. The largest towers were on the southern side, protecting the only gate that opened the fort. There was a citadel in the center of the inner side of it, surrounded by fortress. Based on I. Belyaev's findings, V.A. Kallaur identified Orenbay (Orynbay) hills as Qaraqalpaq fortress, and Sherikabat as Shrikrabat and Chirik qala (Kallaur, 1904). It is worth mentioning that in the preceding article Kallaur identified Chavek-qala as Buziq-qala or Shirikrabat, whereas Shirik qala he identified as Qaraqalpaq fortress (Kallaur, 1903).

V.A. Kallaur suggested that the distinction between names Sherik, Chirk, Chirik and Cherik is only in pronunciation and that in fact they are all varieties of the same name. He supposed that the words "rabat" or "qala" added to the names were given by locals. If some of them paid attention to the fortress in the central part of the city and called it 'rabat', the others called it 'qala' referring to old fortress and ruins around it (Kallaur, 1904). According to the above-quoted opinion by Kallaur, Shrikrabat and Shirik qala are the same monuments.

In the Soviet times numerous archaeological monuments, which were discovered and introduced to the academic circulations by the circle members, were later studied extensively from new methodology perspectives. It enriched the data about the establishment and development of culture in that region. Instrumental sizes of the monuments were taken and their detailed description were given. The problem of identification of medieval cities was later continued by A.N. Bernshtam, G.I. Pasevich, K.M. Baypakov, M. Yeleuov and et al.

After V.A. Kallaur the medieval Syghanaq city was re-studied by I.A. Castanère in 1907 (Castanère, 2007), by A.Yakubovsky in 1927 by South Kazakhstan's Archaeological Expedition (SKAE) in 1947 (head Bernshtam), by Otyrar Archeological Expedition (OAE)

in 1970 (head Akishev) and regular constant excavations are being conducted by the Syghanaq Archeological Expedition of International Kazakh-Turkish University (SAE IKTU) (head Zholdasbayev) (Zholdasbayev and etc, 2016) since 2003.

In 1927, a member of the Academy of Materials History, A. Yakubovsky, Chairman of the Committee for the Protection of Nature and Ancient Monuments, B.P. Trizna and Shymkent Regional Museum Director I.K. Shpota visited the Syghanaq city and studied the topography of the town of Syghanaq and noted that there were found fragments of coloured and con-coloured dishes and that the city might be dated to 16-17th centuries (Yakubovsky, 1929).

In 1947 SKAE (head Bernshtam) conducted a study in Syghanaq and redesigned its project (Figure 2, 2). The town's project is like a pentagonal, its size is 275 m, the north-west is 175 m, the southwest is 190 m, the south is 175 m, and the south-east is 320 m. The city is surrounded by a ridge, one can notice the ruins of 15 towers, the height of ridge is 6 to 7 meters, and the height of ruins of towers is 1.5 m. The height of the interior square is 4-5 m. There is a rabad in three sides of Shahrستان (northern, western and southern). Rabad is drawn as five-angled with the square of shahrستان, it is directed from the north to the south. Its size: north side is 250 m, west side is 650 m, south side is 50 m, south-east, east side is 450 m, eastern-northern-eastern side is 350 m. The height of the ridges surrounding the rabat is 0.5-1 m, width 3-4 m (Ageyeva, Patsevich, 1958). Subsequent studies by A.N. Bernshtam, G.I. Patsevich and K.M. Baypakov supported A.B. Kallaur's opinion and K.M. Baypakov typologized Syghanaq as the first type among cities located in the Southern Kazakhstan. Classification was based on its size (Baypakov, 1981: 26-34).

Based on the fact that medieval Barshynlyqkent (Barchkent) city is located on the left side of the Syr Darya, near the Zhent city, K.M. Baypakov suggested that the city could be identified as Qyzylqala, which is in 25 km to the southwest from the Qyzylorda city (Baypakov, 2005). The town of Asanas was re-studied in the Soviet period.

In 1960-1961 Khorezm Archeological Ethnographic Expedition (HAEE) (head S.P. Tolstov) studied the Asanas city and they assumed that statements by V.V. Bartold and A.N. Bernshtam, that the cities located along the trade road in the Syr Darya, were built by Sogdians was wrong: "In spite of a well-known opinion, the results of our study proves that Asanas was the city built by local partly sedentary tribes along the Syr Darya, who used to build unique fortress of trade cities in the early medieval period in the basin of the Inkar-Darya. This is proved by characteristics of the city planning and many features of construction of fortress, especially the ceramic material used to erect the wall" (Tolstov, 1962). In 1968 HAEE (head Vakturskaya) built two stratigraphic cuts in 75-80 m to the west and in 20-25 m to north-west from the citadel of the Asanas town. The first cut's size is 3x4 m, depth is 1.9 m. It opened two layers of construction and the ceramic complex found in it was dated to 12-14th centuries. Five construction layers were opened in the second cut, and the vessels from the fourth and fifth floors were dated to the 7-9th centuries. N.N. Vakturskaya concluded that the Asanas city co-existed with "cities in swamp" and that the life there continued till the 15th century (Vakturskaya, 1974).

In 1989 joint expedition of History department of Qyzylorda Pedagogical Institute and Institute of History, Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (head Qaratayev) conducted excavations in Shahrستان of town of Asanas and discovered two towers and kiln for ceramics, and an unknown mausoleum outside of shakhrisan. In 2002, the Qorqyt Ata Qyzylorda State University expedition (head Mami) re-studied Asanas and measured its size. The city's size is 450x400m, it is surrounded by fortress, its average height is 3 m and width is 5 m. The citadel's size is 40x35 m, height is 4 m. The entrance to the city was on the northern, southern, and western sides. T. Mami did two (fifth and sixth excavations) stratigraphic cuts in the Asanas Shahrستان, he analyzed all the exhibits, and divided the life cycle of the city into four stages: 1. Zhetiasar culture. The epoch of the Qangly state (7th century BC-7th century AC); 2. Culture of towns in the swamp. Epoch of the Oguz state (8-10th centuries); 3. Turkic culture. The epoch of Karakhan, Kipchak, Khorezm (9-13th centuries.); and 4. Golden Horde culture. The

epoch of the Mongols (13-15th centuries) (Mami, 2007).

Based on the typology of medieval cities, located in the South Kazakhstan and Zhetysu regions (based on the Interactive Self-Evaluating Analysis method), K.M. Baypakov divided the towns of the South Kazakhstan into three classes. Applying this method, Asanas is classified as the second class type based on its topography (Baypakov, 1981), and S.P. Tolstov stated: "Ruins of Asanas have already been identified by scholars, including V.V. Bartold. According to Djuveini medieval Ashnas (Esnash) was captured in 1219..." As such he supported positions by V.V. Bartold and V.A. Kallaur (Tolstov, 1962).

In 1946, HAAE supervised by Tolstov investigated the Jankala town, located in 115 km from Qyzylorda, on the right bank of the River Zhandararya. The city was identified as the Zhent city, which can be found in medieval records (Archeological Map of Kazakhstan, 1960; Tolstov, 1962). The analogy of Zhent with Zhanqala was not proved according to the results of last years (Baypakov, Voyakin, 2010).

The town of Qyshtobe (Qyshqala) discovered by V.A. Kallaur in 1899 (Kallaur, 1900 b: 78-89) is located in 30 km to the south from the city of Qyzylorda. In the "Archeological Map of Kazakhstan" it was registered with the Registry №3318 under the name "Qyzylqala Construction Ruins" and its description in the article №3321 – "Tumarotkel Construction Buildings" described it as a city which is located in 25 km to the south-east from Qyzylorda and in 30 km to the south from Tumarotkel-Qyzylorda. Analyzing the location of the two monuments and their brief characteristics we assume that the monument of Kishtobe, discovered by V.A. Kallaur, is Tumarotkel construction ruins.

Recent scholars identify medieval Shagildjan as Shaga I and Baladj as Babaata city (Baypakov, 1977; Corpus of monuments, 1994). The Sijak and Shornak ceilings were built. SKAE (head Bernshtam) in 1947, E.I. Ageyeva and G.I. Patsevich in 50s of 20th century, HAAE in 1966 studied Sidak and Shornaq hills. Patsevich and Ageyeva identified Shornaqtobe as Medieval Qarnaq, and they identified Turar, mentioned by Al-Mokaddasi, as Mirtobe near Sauran (Ageyeva, Patsevich, 1958). Whereas K.A. Akishev, K.M. Baypakov and L.D. Erzakovich shared opinion on Turar mentioned by Al-Mokaddasi: "If to agree with identification of Turar-Otrar, then settlement Zerah, apparently, should be Zernuk..." (Akishev, Baypakov, Erzakovich, 1972).

The town of Syrltam (Syrlytamqala), announced by Kallaur in 1899 (Kallaur, 1903), is located in 70 km to southwest from the city of Qyzylorda, in the middle between the northern and the southern channels of the Ingkar River. In 1960 HAAE (head Tolstov) rediscovered and re-studied it. The town project is like a circle, the size is about 250 m. There is a citadel in the form of square in the northern part of the project. Its size is 70x70 m. The citadel gate is on the southern wall. The ridge surrounding the town is 3 m high. There were found the ruins of 26 towers. The entrance to the city is located on the south-western wall. There is a rabad surrounded by a castle in the north of the village. Township is dated to the 10-13th centuries (Tolstov, 1962).

Qumqala II is located in 110 km to the west from Qyzylorda, in 15 km to the south-west from the Aqqolqa village. This town, of which location was given by Kallaur, dates back to 1946-1948. HAAE (head Tolstov) was re-studied by N.N. Vakturskaya and M.G. Vorobyeva in 1952 and by T. Mami in 1995.

After the researches were carried out in Qumqala II, Tolstov analyzed the dishes, which were collected on top of the hill, and dated it to the 12-14th centuries (Tolstov, 1962). In the result of studies, conducted in the village of Qumqala II in 1995 by Mami, the fragments and iron products, found in the city, were dated to the 12-17th centuries (Mami, 2007).

V.A. Kallaur identified Zhent as Qyshqala and Zhanqala as Yanykent, and later it was supported by K.M. Baypakov and P.I. Lerh, who identified the city with Zhankent. In addition, Djuvara, which appears in the record data, is found to be Kuyik-Keskenqala, which is located near Zhankent (Baypakov, 2007).

Shirikrabat town is located in 300 km to the west from Qyzylorda city, in 90 km to the

southwest from the Zhangaqala village, along the old canals of the River Zhangadarya. Kallaur found out its location, Belyaev discovered and described it (Kallaur, 1904). The town was studied by HAAE (head Tolstov) in 1946-1949, by Shirikrabad archaeological expedition (SAE) (head Qurmanqulov) in 2004-2009. In 1957-1959 Tolstov

conducted regular excavations in the city and dated it to the 4th century BC and the 13th century AC (Archeological map of Kazakhstan, 1960). Between 2004 and 2006, within the frame work of the State Program "Cultural Heritage" SAE (head Zh. Qurmanqulov) conducted large-scale excavations in the town (excavation No. 1-4). Zh. Qurmanqulov dated the town to the 5-2nd centuries BC and second time it was dated to the 9-12th centuries (Corpus of monuments, 2007).

The city of Orynбай (in Tolstov - Qaraqalpaq) is located in 270 km to the south-west from Qyzylorda city, in 40.7 km to the southwest from Shirikrabad, on the left side of the Zhangadarya River. The monument was re-studied in 1946-1948 by HAAE (head Tolstov), and in 2005 by SAE (head Qurmanqulov). Tolstov dated the ownership to the 19th century (Archeological map of Kazakhstan, 1960).

The medieval town of Meiramtoбе, which had been discovered by V.A. Kallaur (Figure 2, 4), was projected in 1970 by Otyrar archaeological expedition, and the medieval Aqqorghаn (Figure 2, 6) and Balapantobe (Figure 2, 8) townships were re-studied and projected in 2004-2005 by Turan archeological expedition (Corpus of monuments, 2007).

Conclusion

Kallaur was one of the first scholars, who discovered monuments and contributed to the study of the medieval cities and to the study of the historical topography of South Kazakhstan. In Perovsk Uyezd, he studied extensively monuments of this region and identified Syghanaq as Sunaqata, Barchynligkent (Barhalygkent by Bartold) as Tobesi oyiқ, Ashanas as Asanas, Zhent as Qishqala, Chavek-qala as Buzyq qala or Shirikrabad, Shirikqala as Qaraqalpaq, Rabat as Koprabad, Shahrabad as Rabat-Tuganin, Sageren as Tortkul, Yanykent as Zhangaqala, Khuvara as Qumqala and Hayrabad as Syrlytam.

In addition, in the latest studies Kallaur refused to identify Chavek-qala as Buzyq-qala or Shirikrabad, and to identify Shirik-qala as Qaraqalpaq, and suggested to identify Orynбай tobe as the Qaraqalpaq Fortress, whereas he identified Shirikrabad, which was described by Belyayev, as Shirikrabad and the Shirik city. Furthermore, Kallaur concluded that if Turar city and Zerah settlement around it, found in records, were on the right side of the Syr Darya, whereas Shornaq and Sidak hills were located on the left side of the Syr Darya, then based on data given in records one can identify Aqqorghаn and Kelintobe, medieval Shagildjan, Baladzh and Beruket cities as Meiramtoбе, Qumyian, Alghyr-salghyr or Moldatobe accordingly. In the Soviet era, the monuments in the South Kazakhstan were re-studied by application of new methods and they were complemented with new data on the formation and development of the city's culture of the region. Later scholars supported some part of identifications and locations, proposed by Kallaur, including suggestions on locations of the medieval Syghanaq, Ashanas, Qaraqalpaq and Shirikrabad. Furthermore, they showed that some of his proposals were incorrect. Kallaur's findings on identification of cities, found in medieval manuscripts with archeological monuments, are still being used.

REFERENCES

Ageyeva E. I., & Patsevich G. I. (1958). *Iz istorii osedlykh poseleniy i gorodov Yuzhnogo Kazakhstana* [From the History of Sedentary Settlements and Cities of Southern Kazakhstan]. In *Arkheologicheskie issledovaniya v Otrare* [Archaeological Studies in Otrar] (pp. 87–92). (In Russian).

Akishev K. A., Baypakov K. M., & Erzakovich L. B. (1972). *Drevniy Otrar (topografiya, stratigrafiya, perspektivy)* [Ancient Otrar (Topography, Stratigraphy, and Prospects)]. Alma-Ata: Nauka KazSSR. 256 p. (In Russian).

Arkheologicheskaya karta Kazakhstana [Archaeological Map of Kazakhstan]. (1960). Alma-Ata: Akademiya nauk Kazakhskoy SSR. 485 p. (In Russian).

Baitanaev B. A. (2004). *A. A. Divaev – ocherk zhizni i deyatel'nosti* [A. A. Divaev: An Outline of His Life and Work]. Shymkent–Almaty. 260 p. (In Russian).

Bakhtybayev M. M. (2013). *Arkheologiya auesqoilary Turkistan uiirmesining khattamalary* [Reports of the Turkestan Circle of Archaeology Amateurs]. *Turkologiya*, 3–4(65–66), 93–99. (In Kazakh).

Bakhtybayev M. M. (2020). *Arkheologiya aueskoilary Turkistan uiirmesinin Aulieata uezinde atqargan zertteuleri* [Activities of the Turkestan Circle of Archaeology Amateurs in Aulieata District]. *Vestnik Kazakh National University named after Al-Farabi. Series History*, 2(97), 212–226. (In Kazakh).

Bartold V. V. (1963). *Turkestan v epokhu mongol'skogo nashestviya* [Turkestan in the Era of the Mongol Invasion] (Vol. 1). Moscow. pp. 234–235. (In Russian).

Baypakov K. M. (1977). *O lokalizatsii srednevekovykh gorodov Yuzhnogo Kazakhstana* [On the Localization of Medieval Cities of Southern Kazakhstan]. In *Arkheologicheskie issledovaniya v Otrare* [Archaeological Studies in Otrar] (pp. 87–92). (In Russian).

Baypakov K. M. (1981). *Tipologiya srednevekovykh gorodishch Yuzhnogo Kazakhstana i Semirech'ya (VI – nachalo XIII v.)* [Typology of Medieval Settlements in Southern Kazakhstan and Semirechye (6th–Early 13th Century)]. *Izvestiya Akademii Nauk Kazakhskoy SSR. Seriya Obshchestvennykh Nauk*, (3), 26–34. (In Russian).

Baypakov K. M. (1986). *Srednevekovaya gorodskaya kul'tura Yuzhnogo Kazakhstana i Semirech'ya (VI – nachalo XIII vv.)* [Medieval Urban Culture of Southern Kazakhstan and Semirechye (6th–Early 13th Centuries)]. Alma-Ata. 255 p. (In Russian).

Baypakov K. M. (2005). *Qazaqstanning ezhelgi qalalary* [Ancient Cities of Kazakhstan]. In *Qazaqstan balalar entsiklopediyasy* [Kazakhstan Children's Encyclopedia]. Almaty. 316 p. (In Kazakh).

Baypakov K. M. (2007). *Oguzy, turkmeny i sel'dzhuki v gorodakh Zhetysu i Yuzhnogo Kazakhstana* [Oghuz, Turkmens and Seljuks in the Cities of Zhetysu and Southern Kazakhstan]. *Izvestiya NAN RK*, (1), 52. (In Russian).

Baypakov K. M., & Voyakin D. A. (2010). *Arkheologicheskie issledovaniya gorodishcha Dzhan-kala v Priaral'e* [Archaeological Investigations of the Dzhan-kala Settlement in the Aral Region]. *Izvestiya NAN RK. Seriya Obshchestvennykh Nauk*, (1), 115. (In Russian).

Castanère I. A. (2007). *Drevnosti kirgizskikh stepey i Orenburgskogo kraya* [Antiquities of the Kirghiz Steppes and the Orenburg Region]. Almaty. 516 p. (In Russian).

Kallaur V. A. (1900a). *Drevnie goroda Saganak (Sunak), Ashnas ili Eshnas (Asanas) i drugie v Perovskom uyezde, razrushennye Chingis-khanom v 1219 godu* [Ancient Cities of Saganak (Sunak), Ashnas (Asanas), and Others in Perovsk Uyezd Destroyed by Genghis Khan in 1219]. *PTKLA*, 5, 6–16. Tashkent. (In Russian).

Kallaur V. A. (1900b). *O sledakh drevnego goroda "Dzhent" v nizov'yakh reki Syr-Darya* [On the Traces of the Ancient City of Zhent in the Lower Syr Darya]. *PTKLA*, 5, 78–89. Tashkent. (In Russian).

Kallaur V. A. (1901). *Drevnie goroda, kreposti i kurgany po reke Syr-Darya v vostochnoy chasti Perovskogo uyezda* [Ancient Cities, Fortresses and Burial Mounds along the Syr Darya in the Eastern Part of Perovsk Uyezd]. *PTKLA*, 6, 69–78. Tashkent. (In Russian).

Kallaur V. A. (1903). *Drevnie goroda i seleniya (razvaliny) v Perovskom uyezde v doline rek Syr-Darya i Yany-Darya* [Ancient Cities and Settlements (Ruins) in the Perovsk Uyezd in the Syr Darya and Yany-Darya Valleys]. *PTKLA*, 8, 59–69. Tashkent. (In Russian).

Kallaur V. A. (1904). *Razvaliny drevnikh krepostey po reke Yany-Darya* [Ruins of Ancient Fortresses along the Yany-Darya River]. *PTKLA*, 9, 56–59. Tashkent. (In Russian).

Lunin B. V. (1958). *Iz istorii russkogo vostokovedeniya i arkheologii v Turkestane. Turkestanskiy kruzhek lyubiteley arkheologii (1895–1917 gg.)* [From the History of Russian Oriental

Studies and Archaeology in Turkestan. Turkestan Circle of Archaeology Amateurs (1895–1917)]. Tashkent. 320 p. (In Russian).

Mami T. (2007). *Keyingi orta ghasyrdaghy Aral onirining qalalary (XIII–XVIII gg.)* [Cities of the Aral Region in the Late Middle Ages (13th–18th Centuries)]. Qyzylorda. 252 p. (In Kazakh).

Otkrytie Turkestanskogo kruzhka lyubitelei arkheologii 11 dekabrya 1895 g. [Opening of the Turkestan Circle of Archaeology Amateurs on December 11, 1895]. (1895). Tashkent. 16 p. (In Russian).

Svod pamyatnikov istorii i kul'tury Kazakhstana. Yuzhno-Kazakhstanskaya oblast' [Corpus of Historical and Cultural Monuments of Kazakhstan. South Kazakhstan Region]. (1994). Vol. 1. Alma-Ata. 368 p. (In Russian).

Svod pamyatnikov istorii i kul'tury Respubliki Kazakhstan. Kyzylordinskaya oblast' [Corpus of Historical and Cultural Monuments of the Republic of Kazakhstan. Kyzylorda Region]. (2007). Almaty. 376 p. (In Russian).

Tolstov S. P. (1962). *Po drevnim deltam Oksa i Yaksarta* [Along the Ancient Deltas of the Oxus and Jaxartes]. Moscow: Vostochnaya literatura. 324 p. (In Russian).

Turadilov M. U. (2007). *Arkheologicheskaya deyatelnost' V. A. Kallaura* [The Archaeological Activity of V. A. Kallaur]. Extended abstract of Candidate's dissertation in History. Almaty. 30 p. (In Russian).

Treatises of the Institution of History, Archaeology and Ethnography. (n.d.). Vol. 5. *Arkheologiya. Otdel'nyi ottisk* [Archaeology. Separate Edition]. 215 p. (In Russian).

Vakturskaya N. N. (1974). Novye dannye o gorodishche Asanas [New Data on the Asanas Settlement]. In *Etnografiya i etnologiya Srednei Azii* [Ethnography and Ethnology of Central Asia] (pp. 127–132). Moscow. (In Russian).

Yakubovskiy A. Yu. (1929). Razvaliny Sygnaka (Sugnak) [Ruins of Sygnak (Sugnak)]. *Soobshcheniya Gosudarstvennoi Akademii istorii material'noi kul'tury* [Proceedings of the State Academy for the History of Material Culture], 11, 123–159. (In Russian).

Zholdasbayev S. Zh., Zhetibayev K. M., Bakhtybayev M. M., & Murgabayev S. S. (2016). *Syghanaq zhadigerleri* [Syghanaq Artifacts]. Turkestan. 182 p. (In Kazakh).

About the Author:

Mels Bakhtybayev - PhD, Leading Researcher at the Research Institute of Archaeology, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University. 29 Bekzat Sattarkhanov Avenue, Turkistan, Republic of Kazakhstan. e-mail: mels.bakhtybayev@ayu.edu.kz

Автор туралы мәлімет:

Мелс Бахтыбаев – PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Археология ғылыми-зерттеу институты. Жетекші ғылыми қызметкер. Қазақстан Республикасы, Түркістан қаласы, Бекзат Саттарханов даңғылы, 29. e-mail: mels.bakhtybayev@ayu.edu.kz

Сведение об авторе:

Мелс Бахтыбаев – PhD, ведущий научный сотрудник Научно-исследовательского института археологии Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави. Республика Казахстан, город Туркестан, проспект Бекзата Саттарханова, 29. e-mail: mels.bakhtybayev@ayu.edu.kz

Б. Сиздигов¹ , С. Есен² , Ә. Әлімбекұлы³ , Ш. Алмазұлы¹
¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан,
Қазақстан Республикасы
²Астана халықаралық университеті, Астана қаласы, Қазақстан Республикасы
³«Qazaq Archaeology» ЖШС, Түркістан, Қазақстан Республикасы
✉ e-mail: ali.alimbekuly@gmail.com

ҚАРАЖАРТАС ҚОРЫМЫНДА 2025 ЖЫЛЫ ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ НӘТИЖЕСІ

Аңдатпа

Мақала 2025 жылғы Қарағанды облысы, Шет ауданындағы Қаражартас қорымында жүргізілген археологиялық зерттеулерге арналған. Мақалада археологиялық зерттеулердің нәтижесі талқыланып, антропологиялық зерттеулердің нәтижесі көрініс тапқан. Жинақталған материалдар Шет өңірінің мәдени-тарихи дамуының сабақтастығын, ерте темір дәуірінен бастап ортағасырларға дейінгі ғұрыптық орындардың үздіксіз қолданылғанын көрсетеді. Қаражартас 6 қорымы бойынша алынған нәтижелер аймақтың ортағасырлардағы археологиялық картасын нақтылап, жерлеу дәстүрі мен әлеуметтік-ритуалдық құрылымдарды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, зерттелген антропологиялық материалдар Орталық Қазақстанның ортағасырлық тұрғындарының биологиялық келбетін анықтау жөніндегі деректер базасын толықтырып, өңірдің тарихи демографиясын қайта құруға қосымша мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Қаражартас қорымы, Түркі кезеңі, антропология, археология, ғылыми-зерттеу.

Б. Sizdikov¹ , S. Esen² , A. Alimbekuly³ , Sh. Almazuly¹
¹ Khoja Akhmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Republic of
Kazakhstan
² Astana International University, Astana, Republic of Kazakhstan
³ «Qazaq Archaeology» LLP, Turkestan, Republic of Kazakhstan
✉ e-mail: ali.alimbekuly@gmail.com

RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH CONDUCTED AT THE KARAZHARTAS BURIAL GROUND IN 2025

Abstract

The article is devoted to the archaeological research conducted in 2025 at the Karazhartas burial ground, located in the Shet district of the Karaganda region. The paper discusses the results of the archaeological excavations and presents the findings of the anthropological analysis.

*Cite us correctly:

Б. Сиздигов, С. Есен, Ә. Әлімбекұлы, Ш. Алмазұлы. (2026). Қаражартас қорымында 2025 жылы жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижесі. *Turan Archaeology*, 1(1), 30-43.
Мақаланың редакцияға түскен күні 22.06.2026/ қабылданған күні 28.06.2026.

The gathered materials demonstrate the continuity of the cultural and historical development of the Shet region, reflecting the uninterrupted use of ritual sites from the Early Iron Age to the Middle Ages. The results obtained from the Karazhartas 6 burial ground refine the medieval archaeological map of the region and provide a deeper understanding of burial traditions and socio-ritual structures. Furthermore, the analyzed anthropological materials expand the database for determining the biological profile of the medieval population of Central Kazakhstan, offering additional insights for reconstructing the historical demographics of the region.

Keywords: Karazhartas burial ground, Turkic period, anthropology, archaeology, scientific research.

Б. Сиздигов¹ , С. Есен² , Ә. Әлімбекұлы^{3✉} , Ш. Алмазұлы¹

¹ *Международный казахско-турецкого университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Республика Казахстан*

² *Международный университет Астана, г. Астана, Республика Казахстан*

^{3✉} *ТОО «Qazaq Archaeology», Туркестан, Республика Казахстан*

✉ e-mail: ali.alimbekuly@gmail.com

РЕЗУЛЬТАТЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ НА МОГИЛЬНИКЕ КАРАЖАРТАС В 2025 ГОДУ

Аннотация

Статья посвящена археологическим исследованиям, проведенным в 2025 году на могильнике Каражартас, расположенном в Шетском районе Карагандинской области. В работе обсуждаются результаты археологических раскопок и представлены выводы антропологического анализа. Собранные материалы демонстрируют преемственность культурно-исторического развития Шетского региона, отражая непрерывное использование ритуальных памятников от эпохи раннего железного века до средневековья. Результаты, полученные по могильнику Каражартас-6, уточняют средневековую археологическую карту региона и позволяют глубже понять погребальные традиции и социально-ритуальные структуры. Кроме того, изученные антропологические материалы расширяют базу данных для определения биологического профиля средневекового населения Центрального Казахстана, предоставляя дополнительные сведения для реконструкции исторической демографии региона.

Ключевые слова: могильник Каражартас, тюркский период, антропология, археология, научно-исследовательская работа.

Кіріспе

Каражартас қорымы Қарағанды облысы, Шет ауданы, Байбала ауылының оңтүстік-шығысында 7,8 шақырым қашықтықта, Талды өзенінің сол жағасында, биік террасада, электр желісінің сол қапталында орналасқан. Шет өңірі Орталық Қазақстандағы ортағасырлық археологиялық мәдениеттің қалыптасуы мен дамуын көрсететін жетекші аймақтардың бірі. Аймақ аумағында VIII-X ғасырлардағы түркі тайпаларына тән тас мүсіндері бар қоршаулар, жерлеу құрылыстары, ғұрыптық кешендер, мұртты обалар және қайта пайдаланылған ертедегі обалар кең таралған. Бұл нысандар көшпелі қоғамның әлеуметтік құрылымын, діни ұғымдарын және шаруашылық ерекшеліктерін айқындайтын маңызды дереккөздер қатарына жатады.

Шет өңірінің археологиялық мұралары XVIII ғасырдан бері ғылыми айналымға еніп, XX ғасырдың ортасынан бастап жүйелі түрде зерттеліп келеді. Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының, кейінгі кезеңдерде заманауи технологиялар қолданған институттық зерттеулердің нәтижесінде аймақтың мәдени хронологиясы нақтыланып, қола дәуірінен бастап ортағасырларға дейінгі тарихи сабақтастық анықталды.

Қаражартас қорымы осы аймақтағы маңызды ескерткіштердің бірі ретінде ғылыми назарға ілікті. Қорымның географиялық орналасуы, топографиялық құрылымы және мұртты оба, тас қоршаулар, жерлеу нысандары сияқты құрамдас бөліктері оның күрделі ғұрыптық ландшафтты көрсететінін дәлелдейді. Қазба жұмыстары барысында анықталған жерлеу құрылыстарының архитектуралық ерекшеліктері, «жарма көр» үлгісіндегі қабір шұңқырлары, жерленген адамдардың анатомиялық бастапқы қалпы және заттай материалдар ортағасырлық түркі қауымының жерлеу дәстүрін сипаттайтын құнды мәлімет береді.

Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты Қаражартас қорымында археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізіп, обалардың құрылымдық ерекшелігін, мерзімін, қаңқалардың антропологиялық тұрғыда талдау арқылы жерленген адамдардың жасы, жынысы, морфологиялық және биологиялық ерекшеліктерін анықтау болып табылады. Бұл мақсатқа қол жеткізу үшін антропологиялық материалды қалпына келтіру, краниометриялық және остеометриялық өлшемдер жүргізу, патологиялық ауытқуларды тіркеу, жеке сипаттамалық кестелер құру, фотофиксациялау және дене ұзындығын реконструкциялау сияқты міндеттер жүзеге асырылды.

Жүргізілген зерттеулер Шет өңірінің ортағасырлық ландшафты тек қоныстану тарихы тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар аймақ тұрғындарының биологиялық келбетін, антропологиялық құрамын және жерлеу рәсімдерін кешенді түрде сипаттауға мүмкіндік береді. Бұл материалдар Орталық Қазақстандағы ортағасырлық кезеңінің мәдени-тарихи дамуын нақтылауға және аймақтың археологиялық ескерткіштерін ғылыми тұрғыда жүйелеуге маңызды үлес қосады.

Далалық зерттеу жұмыстары жүйелі түрде археологиялық методикаға сай жүргізілді. Ескерткіштің топографиялық жобасы мен ортофото планын салыстырмалы түрде талдап, зерттелді. Ескерткішті қазу барысында секторларға бөліп қазу әдісін қолданылды. Далалық зерттеу жұмыстарын жүргізу барысында заманауи құрылғылар (дрон, лазерный тахеометр, металлоискатель және т.б.) қолданылды.

Археологиялық мұраларды зерттеу мен қорғау әлемдік мәдени саясаттың маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Археологиялық ескерткіштер халықтың материалдық және рухани мәдениетінің даму деңгейін көрсететін тарихи дерек көзі ретінде ерекше маңызға ие (Тұлға, 2004). Қазіргі кезеңде елдің индустриялық және әлеуметтік дамуы аясында тарихи-мәдени мұра объектілерін сақтау мен қорғау мәселесі өзекті болып отыр.

Қарағанды облысының Шет ауданында археологиялық зерттеулер жүргізудің басты мақсаты – өңірдің ежелгі және ортағасырлық мәдени мұраларын ғылыми тұрғыда жүйелеу және оларды қорғау шараларын ұйымдастыру болып табылады. Шет ауданы 1928 жылы құрылған, орталығы – Ақсу-Аюлы кенті. Аудан аумағы 65,7 мың шаршы шақырымды құрайды (Қарағанды облысы... 2006).

Өңірдің археологиялық тұрғыда зерттелуі XVIII ғасырдан бастау алады. Ресей империясы кезеңінде Петр І-нің тапсырмасымен ұйымдастырылған экспедициялар (Г.Ф. Миллер, П.С. Паллас, И.П. Фальк, П.И. Рычков және т.б.) Қазақстан мен Сібір өңірлерінің археологиясы мен этнографиясына қатысты алғашқы ғылыми деректер жинады (Паллас, 1770). Бұл зерттеулердің басты ерекшелігі – ескерткіштерді сипаттау, картаға түсіру және алғашқы мәліметтерді жинақтау болды.

XX ғасырдың 30-жылдары Н.Я. Марр атындағы Тарих және материалдық мәдениет академиясының Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы (жетекшісі П.С. Рыков) Шет және оған іргелес аймақтарда барлау-зерттеу жұмыстарын жүргізді (Рыков, 1933). Осы кезеңде өңірдің мәдени-тарихи мұралары алғаш рет ғылыми жүйеге түсірілді.

1946 жылы Қазақстан Ғылым академиясының құрылуы археологиялық зерттеулердің жаңа кезеңін бастады. 1947 жылы академик Ә.Х. Марғұланның жетекшілігімен құрылған Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы (ОҚАЭ) Сарысу, Мойынты, Атасу, Шерубайнұра өзендері бойында кешенді археологиялық барлау және қазба жұмыстарын жүргізді (Маргулан, 1966; Рыков, 1935; Маргулан, 1947; Маргулан, 1948; Маргулан, 1979;

Маргулан, 1998). Экспедиция нәтижесінде Шет ауданы аумағынан қола дәуірі мен ерте темір дәуіріне жататын көптеген қорымдар мен қоныстар анықталды.

Атап айтқанда, Байбала, Ақшатау, Ақсу-Аюлы, Бұғылы, Беласар, Саңғыру, Атасу сияқты ескерткіштер қазылып, олардың мәдени-тарихи ерекшеліктері айқындалды. Зерттеу нәтижесінде өңір аумағында Нұра–Федоров, Атасу, Беғазы–Дәндібай мәдениеттерінің кең таралғаны дәлелденді. Бұл мәліметтер Орталық Қазақстанның қола дәуіріндегі мәдени дамуын кезеңдеуге және сол дәуірдегі шаруашылық-әлеуметтік қатынастарды анықтауға мүмкіндік берді (Байпаков, Таймагамбетов, 2009).

1980–2000 жылдары археологиялық зерттеулер жаңа қарқын алды. Бұл кезеңде Ж.Құрманқұлов, А.М. Ермоленко, Т.Н. Самашев, Қ.М. Байпаков сынды ғалымдар аймақтың ерте темір және ортағасырлық кезең ескерткіштерін зерттеуге үлес қосты (Кадырбаев, Құрманқұлов, 1992; Ермоленко, 2004; Ермоленко, 2013). Зерттеу жұмыстарының нәтижесінде түркі дәуіріне жататын ғұрыптық кешендер, тас мүсіндер мен ескі қорымдар ғылыми айналымға енді.

Тәуелсіздік жылдары археологиялық зерттеулер жаңа сапалық деңгейге көтерілді. 2000 жылдан бастап Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті және Сарыарқа археологиялық институты заманауи әдістер (георадарлық барлау, 3D-модельдеу, GIS технологиялар) негізінде зерттеу жұмыстарын жалғастыруда (e-history.kz...). Бұл кезеңде Нұраталды, Талды, Дария, Қаражартас, Бапы, Табылды, Сеңкібай, Үңірек сияқты жаңа ескерткіштер анықталып, Шет өңірінің археологиялық картасы толықтырылды (Археологическая карта... 2018).

Жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде Шет өңірі Қазақстанның ежелгі және ортағасырлық мәдениетінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде танылды. Археологиялық олжалар мен қазба материалдары аймақтың бай тарихи-мәдени мұрасының айқын дәлелі болып табылады және оны сақтау мен қорғау ісінің ғылыми негізін қалыптастырды.

Шет өңірінің археологиялық зерттелу тарихы бірнеше кезеңнен тұрады. XVIII–XIX ғғ. алғашқы зерттеулер барлау сипатында мәліметтер жинақтаумен шектелген болса, Кеңес үкіметі тұсындағы 1940–1980 жж. зерттеулер археология ғылым саласының дәстүрлі зерттеу әдісі негізінде жүргізілді. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі зерттеулер археология ғылым саласының дәстүрлі зерттеу әдістері мен пәнаралық заманауи ғылыми зерттеу әдістерімен жүргізіле бастады. Бұл кезеңдердің барлығы аймақтың археологиялық ландшафтын анықтауға, мәдени мұраларды жүйелеуге және тарихи сабақтастықты дәлелдеуге зор үлес қосты. Бұл зерттеу нәтижелері келесі бөлімде қарастырылатын ортағасырлық археологиялық ескерткіштердің сипаттамасын талдауға негіз болады.

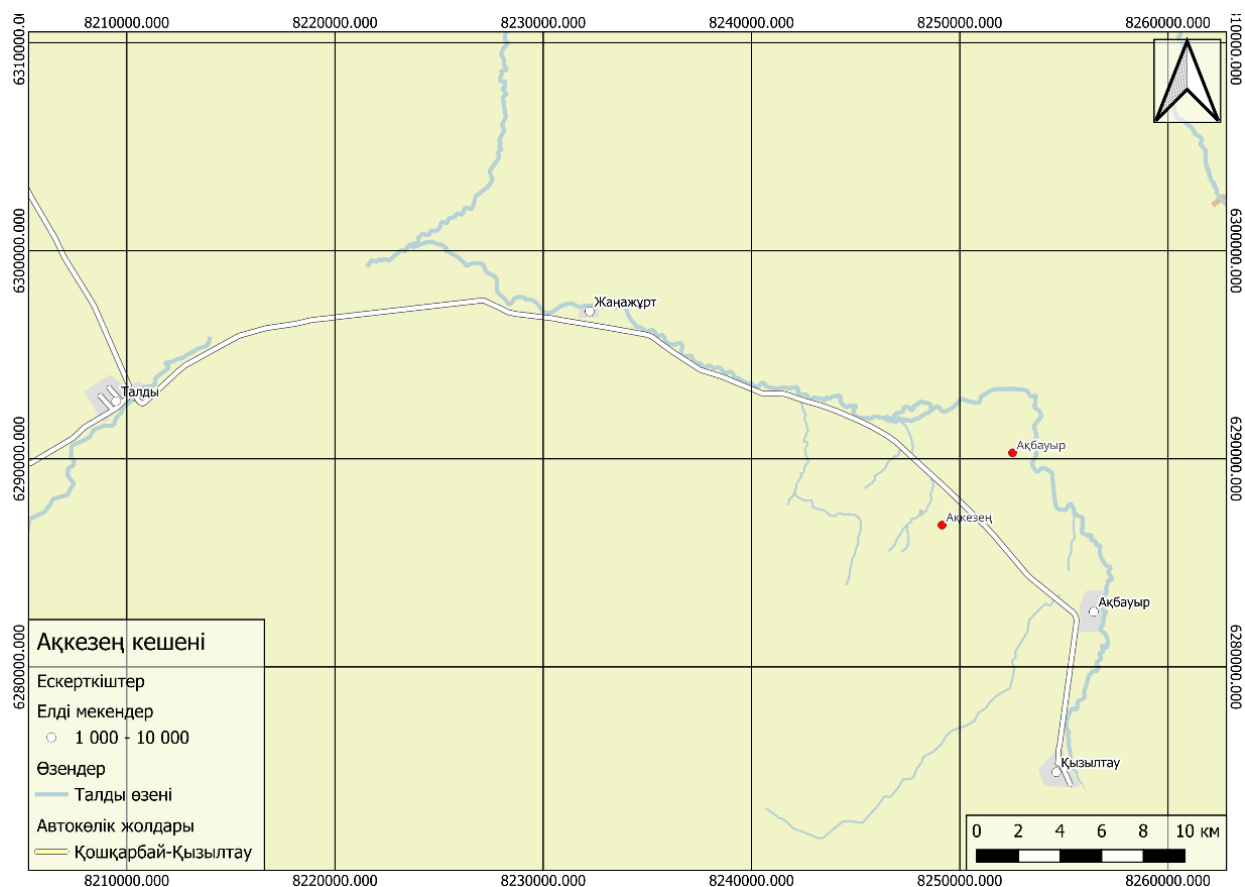
Зерттеу материалдары мен әдістері

Қаражартас қорымы Қарағанды облысы, Шет ауданы, Байбала ауылының оңтүстік-шығысында 7,8 шақырым қашықтықта, Талды өзенінің сол жағасында, биік терассада, электр желісінің сол қапталында орналасқан. Географиялық координаты: N 49°05'26.0015 E 74°08'02.2307, теңіз деңгейінен биіктігі – 234.000 м (карта 1). Зерттеу жұмыстарымыздың барысында жергілікті тұрғындар бұл жерді Ақшоққы даласы деп атайтындығы белгілі болды.

Талды, Байкасқа және Ақбастау өзендері Ақшоққы даласының Шет ауданының суы мол, мал шаруашылығына ыңғайлы аймақтардың бірі болғанын дәлелдейді. Аталмыш өзендердің бойы мал шаруашылығы қатар егін шаруашылығымен қатар дамыған, әрі суы мол өзен бойлары түрлі жануарлар фаунасы да болғаны анық. Осы себепті бұл өңірде адамзат баласы ежелгі дәуірлерде қоныстанып, алғашқы мәдениеттердің қалыптасуына негіз болған.

Қазба жұмыстарына дейін Қаражартас 6 ортағасырлық қорымының маңайында бір қатар барлау жұмыстары жүргізілді. Барлау жұмыстарының нәтижесінде Қорымның орталық бөлігін шығысқа бағытталған тас үйінді мұртты оба орналасқандығы анықталды. Доға тәрізді мұрттарының ұзындығы 90 м-ге дейін және ені шамамен 1 м-ді құрайды. Жерлеу алаңында қарағанмен қатты өскен тағы 8 тас үйінділі оба және қорымның шығыс бөлігінде түркі кезеңіне тиесілі тас мүсіні бар қоршаулы жерлеу орны орналасқан. Аталмыш ескерткіш орнында Кеңес

үкіміті тұсында археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізіліп, қорымның орталық бөлігіндегі үлкен обада қазба жұмыстары жүргізілген. Қазба жұмысы барысында обаның орталық бөлігін оңтүстік шығыс солтүстік батыс бағытында кесік салғандығы айқын көрініп тұр. Дрон арқылы қорымның әуеден суреттері түсіріліп талдау жұмыстары жүргізілді. Нәтижесінде қорымдағы жерлеу орындардың оңтүстіктен солтүстікке бағыттала шашыраңқы түрде орналасқандығы айқындалды. Бұл үстіміздегі жылы алынған тың дерек болып табылады. Барлау жұмыстарынан кейін ескерткіштің орналасу картасы дайындалды.

Карта 1. Ақкезең кешені

Бұл жұмыстардан кейін ескерткіш орнында DJI Phantom дроны Pix4Dcapture бағдарламасы арқылы ұшырылып қорымның суреттері түсірілді де цифрлік деректері жинақталды. Бұл деректер Agisoft PhotoScan Professional бағдарламасы арқылы өңделіп қалашықтың ортофотосы дайындалды. Қосымша қалашықтың топографиялық деректерін толықтыру мақсатында DJI Mavic дроны және South PTK базасы арқылы қорымның цифрлік деректері алынды.

Нәтижелер және талқылау

2025 жылы жүргізілген зерттеу жұмыстары барысында Қаражартас қорымындағы 1 обада археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. Қазба жұмысы обалардың құрылымдық ерекшелігін, мерзімін, қаңқалардың морфологиялық ерекшеліктерін, жынысын, жасын анықтау мақсатында жүргізілді.

Оба қорымның оңтүстік батыс бөлігінде, мұртты обаның батыс бөлігінде 230 м қашықтықта орналасқан. Оба үйіндісінің биіктігі 0,5 м болса, диаметрі шығыс батыс бағытында 8,5 м, оңтүстік солтүстік бағытында 5,5 м. Сопақ пішінді оба үйіндісінің үсті тегіс болып келіде. Зерттеу жұмыстары барысында оба үйіндісінің орталық бөлігінде ірілі-ұсақты тау тастарын орналастырып, оның сыртына айналдыра топрақ үйілгендігі белгілі болды.

Оба үйіндісі астындағы қабір шұқырының бетін таспен жабу дәстүрін Жетісу аймағындағы Бесшатыр, Жуантөбе және Қарашоқы қорымдарындағы обалардан және т.б. обалардан кездестіруге болады (Байпаков, Таймагамбетов, 2009). Бұл оба екі секторға бөліп қазу әдісі таңдалды (Сурет 1). Қазба жұмыстары барысында шығыс батыс бағытында салынған 0,5 м жалдың астынан бір жерлеу орны және обаның А секторынан екінші жерлеу орны анықталды. Жерлеу орындар шартты түрде №1 және №2 жерлеу орындар болып белгіленді (Сурет 2; Сызба 1; Сызба 2).

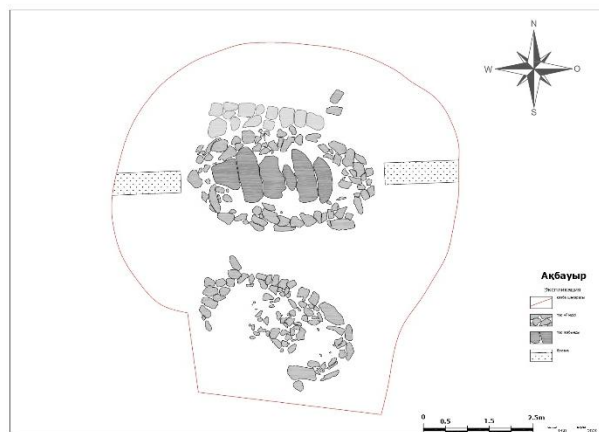

Сурет 1. Қаражартас қорымы, №1 обаның көрінісі

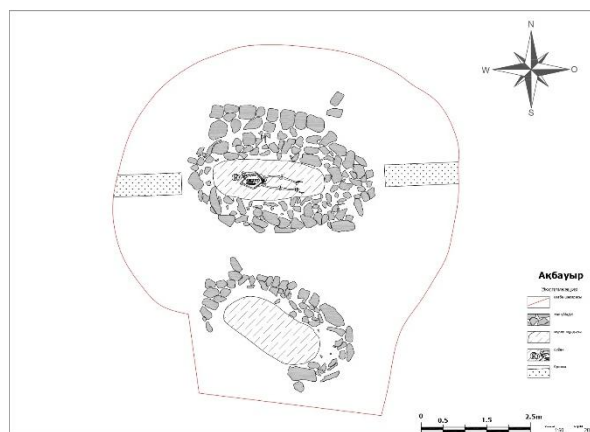

Сурет 2. Қаражартас қорымы, №1 обаның ашылу барысынан көрінісі

№1 жерлеу орны. Жерлеу орны оба үйіндісінің солтүстік бөлігінде орналасқан. Шығыстан – батысқа бағыттала орналасқан сопақ пішінді жерлеу орнының үсті 0,4 м қалыңдықта тау тастарымен жабылған. Тау тастарымен жабылған жерлеу орнының ұзындығы 3,95 м, ені болса 2,2 м. Жерлеу орнын айналдыра ірі көлемді тау тастарын оналастырып оның ішін ұсақ тау тастармен толтырылған. Жерлеу орнының солтүстік бөлігінен бір қатар ұзына бойы қаланған қам кірпіш қаланды анықталды. Кірпіш қаландының ұзындығы 2,5 м. Кірпіштердің көлемі 50x25x12 см. Кірпіш қаландының солтүстік шығыс бұрышында 0,2 м қашықтықта бір – біріне іргелес екі тау тасы орналасқан. Тау тастарының көлемдері 30x20x8 см. Жерлеу орнының үстіндегі тау тастарын алу барысында реперлік нүктеден 0,40 м тереңдіктен жерлеу орнының бетін жапқан тақта тастар анықталды.

Сызба 1. Қаражартас б ортағасырлық қорымы, №1 оба

Сызба 2. Қаражартас б ортағасырлық қорымы, №1 оба, №1 жерлеу орны

Тақта таспен жабылған алаңның көлемі 2,9x1,2 м (Сызба 1). Оңтүст солтүстік бағытында 5 тақта тас орналасқан. Тақта тастардың көлемдері 1,28x0,5x0,1 – 0,7x0,6x0,1 м. жерлеу орнының бетін жапқан тақта тастарды тазалау дарысында жерлеу орнының орталық бөлігіндегі тақта тастың оңтүстік бөлігі төмен қарай құлағандығы белгілі болды. Тақта тастар толық тазаланып, суретке түсіру, өлшемдерін алу жұмыстары жүргізіліп, толық

фиксацияланып, қабір шұңқырын ашу мақсатында толық алынып тасталды. Қабір шұңқырының пішімі төрт бұрышты, бұрыштары дұмаланып келуде. Қабір шұңқырының ұзындығы 2,1 м, ені 0,6 м, тереңдігі болса 1,1 м. Қазақтың жерлеу ғұрпы жайында ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізген С.Ажигали, осындай үлгіде жасалған қабірлерді «жарма көр» деп атаған (Ажигали, 2005). Адамды жарма жасап көму дәстүрінің тарихына көз жүгүртер болсақ, бұл дәстүрдің сонау қола дәуірінен бастап ортағасырларға дейін жалғасын тапқандығын байқаймыз. Батыс Қазақстан аймағында орналасқан Кресті (Кушаев, 1988) және Тәңірберген II қорымдарындағы (Ткачев, 2007) обалардан анықталған аталмыш үлгіде жасалған қабірлер, бұл дәстүрдің сонау қола дәуірінен бастап қолданылып келе жатқандығына дәлел болуда. Тазалау жұмыстары барысында қабір шұңқырының жоғарғы бөлігінің кең, төмен қарай тарыла бастағандығы анықталды. Қабір шұңқырының ішіндегі бос топырақты тазалау барысында реперлік нүктеден 1,7 м тереңдіктен бастапқы қалпында (*in situ*) сақталған адам қаңқасы анықталды (Сызба 2). Қаңқа анатомиялық тәтіппен жатқызылған – шалқасынан жатқызылып, басы батысқа бағытталып, жүзі жоғарыға қаратылған, екі қолы жамбас сүйегінің үстіне орналастырылған, екі аяғы тігінен ұзына бойы орналасқан (Сурет 3; Сурет 4).

Сурет 3. Қаражартас қорымы, №1 оба, №1 жерлеу орны

Сурет 4. Қаражартас қорымы, №1 оба, №1 жерлеу орны

№2 жерлеу орны. Жерлеу орны оба үйіндісінің оңтүстік бөлігінде, №1 жерлеу орнының оңтүстігінде 1 м қашықтықта орналасқан. Оңтүстік шығыстан – солтүстік батысқа бағыттала орналасқан сопақ пішінді жерлеу орнының үсті 0,3 м қалыңдықта тау тастарымен жабылған. Тау тастарымен жабылған жерлеу орнының ұзындығы 3,45 м, ені болса 1,7 м (Сызба 3). Жерлеу орнын айналдыра ірі көлемді тау тастарын орналастырып оның ішін ұсақ тау тастармен толтырылған. Жерлеу орнының оңтүстік батыс бөлігіндегі тау тастары алынған. Жерлеу орнының үстіндегі тау тастарын алу барысында реперлік нүктеден 0,30 м тереңдіктен жерлеу орнының бетін жапқан тақта тастар анықталды (Сурет 5). Тақта таспен жабылған алаңның көлемі 2,6x1,9 м. Жерлеу орнының үсті 4 тақта таспен жабылған. Тақта тастардың көлемдері 0,75x0,6x0,5 – 0,55x0,35x0,15 м. Жерлеу орнының бетін жапқан тақта тастарды тазалау барысында жерлеу орнының орталық бөлігіндегі тақта тастың алынғандығы белгілі болды. Тақта тастар толық тазаланып, суретке түсіру, өлшемдерін алу жұмыстары жүргізіліп, толық фиксацияланып, қабір шұңқырын ашу мақсатында толық алынып тасталды. Қабір шұңқырының пішімі төрт бұрышты, бұрыштары домаланып келуде. Қабір шұңқырының ұзындығы 2 м, ені 0,6 м, тереңдігі болса 1,3 м. Тазалау жұмыстары барысында қабір шұңқырының жоғарғы бөлігінің кең, төмен қарай тарыла бастағандығы анықталды. Қабір шұңқырының ішіндегі бос топырақты тазалау барысында реперлік нүктеден 1,9 м тереңдіктен бастапқы қалпында (*in situ*) сақталған адам қаңқасы анықталды (Сызба 4). Қаңқа анатомиялық тәтіппен жатқызылған – шалқасынан жатқызылып, басы солтүстік батысқа бағытталып, жүзі оңтүстікке қаратылған, екі қолы және екі аяғы тігінен ұзына бойы орналасқан (Сурет 6).

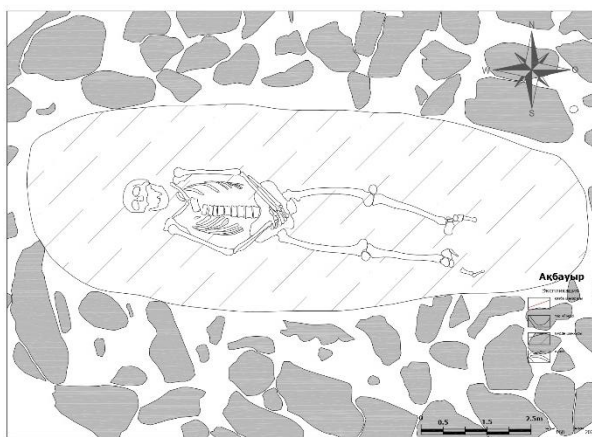
Сурет 5. Қаражартас қорымы, №1 оба, №2 жерлеу орнының ашылу барысынан көрінісі

Сурет 6. Қаражартас қорымы, №1 оба, №2 жерлеу орны

Сызба 3. Қаражартас қорымы, №1 оба

Сызба 4. Қаражартас 6 ортағасырлық қорымы, №1 оба, №2 жерлеу орны

Қаражартас 6 ортағасырлық қорымынан табылған қаңқаларды камералдық өңдеу және саралау жұмыстары Астана қаласындағы Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Мәдени мұраны ғылыми-зерттеу институты, антропологиялық зертханасының базасында жүргізілді. Антропологиялық материалдардың сақталу деңгейі орташа.

Зерттеу жұмыстарының мақсаты

- қаңқа қалдықтары арқылы адамның жасы мен жынысын және де олардың морфологиялық ерекшеліктерін анықтау және зерттеу.

Міндеттер:

- нашар сақталған антропологиялық материалды қалпына келтіру;
- краниометриялық және остеометриялық өлшемдер жүргізу;
- жеке сипаттамалары бар кестелер құру;
- қаңқадағы патологиялық ауытқулар мен жарақаттық зақымдануларды анықтау (болған жағдайда);
- қаңқа материалдарын фотофиксациялау;
- антропологиялық рубрикацияларға сәйкес бас сүйектер мен посткраниальды қаңқалардың морфологиялық сипаттамаларын жасау;
- қаңқа пропорциялары мен дене ұзындығының көрсеткіштерін реконструкциялау.

Материал және әдістер. Қаражартас 6 ортағасырлық қорымының обаларынан табылған адамдардың қаңқа қалдықтары краниометриялық және остеометриялық бағдарламалар бойынша өңделді (Алексеев, 1964; Алексеев, 1966). Дене ұзындығының физикалық көрсеткішін реконструкциялау К.Пирсон мен А.Ли және де С.Дюпертюи мен Д.Хэдден

формулалары арқылы жүзеге асырылды. Посткраниальды қаңқа параметрлерін бағалау бірнеше рубрикациялардың көмегімен жасалды (Пежемский, 2011).

Қаражартас 6 ортағасырлық қорымы, №1 жерлеу орнынан анықталған қаңқаның антропологиялық сипаттамасы:

Индивид қаңқасының сақталу деңгейі жақсы. Қаңқа сүйектері барлығы дерлік сақталды (тізе тобығы мен қабырғаның 2-ші және 12-ші және кейбір алақан мен табан сүйектерінен басқа).

Жынысы: Бас және жамбас сүйектерінің морфологиялық өлшемдері бойынша әйел.

Жасы: Орта жастағы ересек (30-45 жас)

Бойы: 164.7 ± 0.9 см

Патологиялық белгілер: Кеуде омартқаларында остеофиттік өсінділер байқалды. Сонымен қатар омыртқа жотасындағы қисаю байқалды (Сурет 7; Сурет 8).

Сурет 7. Қаражартас 6 ортағасырлық қорымы, №1 оба, №1 жерлеу орнынан табылған адам сүйегі

Сурет 8. Қаражартас 6 ортағасырлық қорымы, №1 оба, №1 жерлеу орнынан табылған адам сүйегі

Вариация: Сегізкөз ассиметриясы байқалды. L5 омыртқасымен қосылуы байқалмады. Аталмыш ерекшелік норма шегіндегі жеке вариация ретінде қарастырылады.

Краниологиялық талдау

Краниометриялық индекстер және интерпретация		
Индекс аты	Мәні	Интерпретация
Cranial index	84,3	Брахикранный
Facial index	84,6	Бет пішіні зуриморфты (кең)
Nasal index	46	Лепторин (тар) мұрынды
Orbital index	87,5	Орташа

Қаражартас қорымы, №1 жерлеу орнынан анықталған қаңқа индивид монголоидтық этностық типке жатады.

Қаражартас қорымы, №2 жерлеу орнынан анықталған қаңқаның антропологиялық сипаттамасы:

Индивид қаңқасының сақталу деңгейі жақсы. Қаңқа сүйектері барлығы дерлік сақталды (кейбір алақан мен табан сүйектерінен басқа).

Жынысы: Бас және жамбас сүйектерінің морфологиялық өлшемдері бойынша еркек.

Жасы: Егде жастағы (45+), 50-60 жаста.

Бойы: 164.08 ± 0.81 см

Патологиялық белгілер: Омыртқа жотасында остеофиттік өсінділер бар, сонымен қатар, L4 омыртқасында компрессиялық сынық белгілері байқалады (Сурет 9). Сан сүйегінің дистальды және асықты жіліктің проксимальды эпифизінде остеофиттер шоғырлануы байқалды (Сурет 10).

Сурет 9. Бел омыртқалары

Сурет 10. Сан сүйегі мен асықты жіліктің эпифиздері

Үстіңгі жақ тістерін толығымен жіне астыңғы жақтың моляр мен премоляр тістерін тірі кезінде жоғалтқан, альвеол шеттері тегістелген (Сурет 11; Сурет 12). Бұл патологиялар жасқа байланысты дегенеративті өзертістер.

Сурет 11. Қаражартас қорымы, №1 оба, №2 жерлеу орнынан табылған адам сүйегінің үстіңгі жағы

Сурет 12. Қаражартас қорымы, №1 оба, №2 жерлеу орнынан табылған адам сүйегінің астыңғы жағы

Вариация: Сегізкөз ассиметриясы байқалды. L5 омыртқасымен қосылуы байқалмады. Аталмыш ерекшелік норма шегіндегі жеке вариация ретінде қарастырылады.

Краниологиялық талдау

Краниометриялық индекстер және интерпретация		
Индекс аты	Мәні	Интерпретация
Cranial index	75,7	Мезокрандық
Facial index	80,8	Бет пішіні эуриморфты (кең)
Nasal index	44	Лепторин (тар) мұрынды
Orbital index	90	Жоғары

Қаражартас 6 ортағасырлық қорымы, №2 жерлеу орнынан анықталған қаңқа индивидте монголоидтық және европиоидтық этностық типтің ерекшеліктері байқалады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, Қаражартас қорымында жүргізілген зерттеулер Шет өңірінің ортағасырлық археологиялық мұрасын кешенді түрде сипаттауға мүмкіндік берді. Қорымның топографиясы, құрылымдық элементтері және жерлеу нысандары аймақтағы түркі дәуіріне тән ғұрыптық ландшафттың айқын көрінісін көрсетеді. Мұртты обаның, тас үйінділі жерлеулердің және тас мүсіні бар қоршаудың бір қорымда шоғырлануы бұл аумақтың ортағасырлық кезеңде маңызды сакралды-ритуалдық орталықтардың бірі болғанын дәлелдейді.

№1 обада анықталған екі жерлеу орнының архитектуралық ерекшеліктері – тақта тастармен жабылған, төртбұрышты, бұрыштары дөңгелектелген «жарма көр» үлгісіндегі қабір шұңқырлары – ежелгі жерлеу дәстүрінің ортағасырларда да сақталғанын көрсетеді. Қаңқалардың анатомиялық бастапқы қалпында, белгіленген бағдарда жатқызылуы, жерлеу құрылысындағы тас пен кірпішті қатар қолдану, жерлеу кеңістігінің алдын ала жоспарланғанын және белгілі бір ғұрыптық нормаларға сәйкес орындалғанын айғақтайды.

Антропологиялық материалдардың сақталу деңгейі орташа болғанына қарамастан, краниометриялық және остеометриялық өңдеу нәтижелері жерленген адамдардың биологиялық жынысы, жасы және морфологиялық көрсеткіштері туралы маңызды ақпарат алуға мүмкіндік берді. Қолданылған әдістер посткраниальды пропорцияларды бағалау, дене ұзындығын қайта құру формулалары, патологиялық өзгерістердің тіркелуі қаңқа қалдықтарын жан-жақты сипаттауды қамтамасыз етті. Бұл деректер Шет өңіріндегі ортағасырлық қауымның антропологиялық құрамын, дене бітімін және биологиялық бейімделу ерекшеліктерін анықтауға негіз болды.

Жинақталған материалдар Шет өңірінің мәдени-тарихи дамуының сабақтастығын, ерте темір дәуірінен бастап ортағасырларға дейінгі ғұрыптық орындардың үздіксіз қолданылғанын көрсетеді. Қаражартас 6 қорымы бойынша алынған нәтижелер аймақтың ортағасырлардағы археологиялық картасын нақтылап, жерлеу дәстүрі мен әлеуметтік-ритуалдық құрылымдарды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, зерттелген антропологиялық материалдар Орталық Қазақстанның ортағасырлық тұрғындарының биологиялық келбетін анықтау жөніндегі деректер базасын толықтырып, өңірдің тарихи демографиясын қайта құруға қосымша мүмкіндік береді.

Осылайша, Қаражартас қорымы Шет өңірінің археологиялық кеңістігіндегі маңызды нысан ретінде аймақтың тарихи-мәдени дамуындағы ортағасырлардағы тарихи орны мен ерекшеліктерін айқындайды. Зерттеу нәтижелері археологиялық және антропологиялық деректерді кешенді салыстырудың аймақ тарихын реконструкциялаудағы маңызын көрсетіп, болашақ зерттеулерге әдіснамалық және деректік негіз қалайды. Шет өңірінің ортағасырлық археологиялық мұралары Орталық Қазақстандағы қазақ халқының рухани және мәдени орталықтарының бірі болғанын дәлелдейді.

ӘДЕБИЕТТЕР

Ажигали С. Е. (2005). *Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары* (Т. 1, 135–170 б.). Алматы: Арыс.

Алексеев В. П. (1964). *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва.

Алексеев В. П. (1966). *Остеометрия. Методика антропологических исследований*. Москва.

Байпаков К. М., & Таймагамбетов Ж. К. (2009). *Қазақстан археологиясы*. Алматы: Қазақ университеті.

Ермоленко Л. Н. (2004). *Средневековые изваяния казахстанских степей (типология, семантика в аспекте военной идеологии и традиционного мировоззрения)*. Новосибирск.

Ермоленко Л. Н., & Курманкулов Ж. К. (2013). Серия новых кыпчакских изваяний из Сары-Арки. *Вестник КемГУ*, 4(3(55)), 18–23.

Кадырбаев М. К., & Курманкулов Ж. К. (1992). *Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки*. Алма-Ата.

Кушаев Г. А. (1988). Отчет о исследовательской работе по раскопкам памятника материальной культуры Казахстана (Могильника и поселения Кресты). В *Материалы из архива института археологии имени А. Х. Маргулана* (Дело № 2197, с. 63). Ақтобе.

Маргулан А. Х. (1947). Археологические разведки в бассейне р. Сары-Су. *Вестник АН КазССР*, (7), 17–22.

Маргулан А. Х. (1948). Археологические разведки в Центральном Казахстане. *Известия АН КазССР. Серия историческая*, (49), 119–145.

- Маргулан А. Х. (1979). *Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана*. Алма-Ата.
- Маргулан А. Х. (1998). *Сочинения* (Т. 1: *Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана*; Д. А. Маргулан & Д. Маргулан, сост.). Алматы.
- Маргулан А. Х., Акишев К. А., Кадырбаев М. К., & Оразбаев, А. М. (1966). *Древняя культура Центрального Казахстана*. Алма-Ата.
- Паллас П. С. (1770). *Путешествие по разным местам Российского Государства* (Ч. 2, Кн. 1).
- Пежемский Д. В. (2011). *Изменчивость продольных размеров трубчатых костей человека и возможности реконструкции телосложения* (Кандидатская диссертация). Москва.
- Рыков П. С. (1933). Нурина экспедиция 1933 г. *ПИМК*, (9–10), 57–58.
- Рыков П. С. (1935). Работы в совхозе «Гигант» (Караганда). В И. И. Мещанинов (Отв. ред.), *Археологические работы Академии на новостройках в 1932–33 гг.* (Т. II, с. 40–68). Москва–Ленинград: ОГИЗ.
- Тұлға. Тағдыр. Тағылым. (Әлкей Марғұлан туралы естелік мақалалар, деректі әңгімелер, очерктер, өлең-арнаулар). (2004). Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО».
- Қараганды облысының энциклопедиясы. (2006). Қарағанды: Болашақ-Баспа.
- Ткачев В. В. (2007). *Степи Южного Приуралья и Западного Казахстана на рубеже эпох средней и поздней бронзы*. Актобе: Актыбинский областной центр истории, этнографии и археологии.
- Варфоломеев В. В., Кукушкин И. А., Кукушкин А. И., Мәкен Ә. Б., Дмитриев Е. А., Әлкей Е. А., & Шохатаев, О. С. (2018). *Археологическая карта Шетского района Карагандинской области*. Караганда: Типография «Альфапринт».
- Тәуелсіздік кезеңіндегі Қазақстан археологиясы: негізгі қорытындылары мен келешегі. (n.d.). e-History.kz. <https://e-history.kz/kz/historical-education/show/12859>

REFERENCES

- Alekseev V. P. (1964). *Kraniometriya. Metodika antropologicheskikh issledovaniy* [Cranimetry. Methods of Anthropological Research]. Moscow. (In Russian).
- Alekseev V. P. (1966). *Osteometriya. Metodika antropologicheskikh issledovaniy* [Osteometry. Methods of Anthropological Research]. Moscow. (In Russian).
- Azhigali S. E. (2005). *Qazaq halqynyng dasturleri men adet-guryptary* [Traditions and Customs of the Kazakh People] (Vol. 1, pp. 135–170). Almaty: Arys. (In Kazakh).
- Baipakov K. M., & Taimagambetov Zh. K. (2009). *Qazaqstan arkheologiyasy* [Archaeology of Kazakhstan]. Almaty: Qazaq Universiteti. (In Kazakh).
- Ermolenko L. N. (2004). *Srednevekovye izvayaniya kazakhstanskikh stepei (tipologiya, semantika v aspekte voennoi ideologii i traditsionnogo mirovozzreniya)* [Medieval Stone Sculptures of the Kazakh Steppes (Typology and Semantics in the Context of Military Ideology and Traditional Worldview)]. Novosibirsk. (In Russian).
- Ermolenko L. N., & Kurmankulov Zh. K. (2013). *Seriya novykh kypchakskikh izvayaniy iz Sary-Arki* [A Series of New Kipchak Stone Sculptures from Sary-Arka]. *Vestnik KemGU*, 3(55), 18–23. (In Russian).
- Kadyrbaev M. K., & Kurmankulov Zh. K. (1992). *Kul'tura drevnikh skotovodov i metallurgov Sary-Arki* [Culture of Ancient Pastoralists and Metallurgists of Sary-Arka]. Alma-Ata. (In Russian).
- Kushaev, G. A. (1988). *Otchet o issledovatel'skoi rabote po raskopkam pamyatnika material'noi kul'tury Kazakhstana (Mogil'nika i poseleniya Kresty)* [Report on the Excavation of the Kresty Burial Ground and Settlement]. In *Materialy iz arkhiva Instituta arkheologii imeni A. Kh. Margulana* [Materials from the Archive of the A. Kh. Margulan Institute of Archaeology] (File No. 2197, p. 63). Aktobe. (In Russian).
- Margulan A. Kh. (1947). *Arkheologicheskie razvedki v basseine reki Sary-Su* [Archaeological Surveys in the Sary-Su River Basin]. *Vestnik Akademii Nauk KazSSR*, (7), 17–22. (In Russian).

Margulan A. Kh. (1948). Arkheologicheskie razvedki v Tsentral'nom Kazakhstane [Archaeological Surveys in Central Kazakhstan]. *Izvestiya Akademii Nauk KazSSR. Seriya Istoricheskaya*, (49), 119–145. (In Russian).

Margulan, A. Kh. (1979). *Begazy-Dandybaevskaya kul'tura Tsentral'nogo Kazakhstana* [The Begazy-Dandybay Culture of Central Kazakhstan]. Alma-Ata. (In Russian).

Margulan A. Kh. (1998). *Sochineniya* (Vol. 1, *Begazy-Dandybaevskaya kul'tura Tsentral'nogo Kazakhstana* [The Begazy-Dandybay Culture of Central Kazakhstan], D. A. Margulan & D. Margulan, Compilers). Almaty. (In Russian).

Margulan, A. Kh., Akishev K. A., Kadyrbaev M. K., & Orazbaev A. M. (1966). *Drevnyaya kul'tura Tsentral'nogo Kazakhstana* [Ancient Culture of Central Kazakhstan]. Alma-Ata. (In Russian).

Pallas P. S. (1770). *Puteshestvie po raznym mestam Rossiiskogo gosudarstva* [Journey through Various Provinces of the Russian Empire] (Part 2, Book 1). (In Russian).

Pezhemskii D. V. (2011). *Izmenchivost' prodol'nykh razmerov trubchatykh kostei cheloveka i vozmozhnosti rekonstruktsii teloslozheniya* [Variation in the Longitudinal Dimensions of Human Long Bones and the Possibility of Body Build Reconstruction] (Candidate dissertation). Moscow. (In Russian).

Rykov P. S. (1933). Nurinskaya ekspeditsiya 1933 g. [The Nurinsky Expedition of 1933]. *PIMK*, (9–10), 57–58. (In Russian).

Rykov P. S. (1935). Raboty v sovkhوزه "Gigant" (Karaganda) [Excavations at the "Gigant" State Farm (Karaganda)]. In I. I. Meshchaninov (Ed.), *Arkheologicheskie raboty Akademii na novostroikakh v 1932–1933 gg.* [Archaeological Works of the Academy at New Construction Sites in 1932–1933] (Vol. 2, pp. 40–68). Moscow–Leningrad: OGIZ. (In Russian).

Tulga. Tagdyr. Tagylym (Alkei Margulan turaly estelik maqalalar, derekti angimeler, ocherkter, olen-arnaular) [Personality. Destiny. Legacy (Memoirs, Documentary Stories, Essays, and Poems Dedicated to Alkey Margulan)]. (2004). Pavlodar: TOO NPF "EKO". (In Kazakh).

Qaragandy oblysynyn entsiklopediyasy [Encyclopedia of the Karaganda Region]. (2006). Karagandy: Bolashaq-Baspa. (In Kazakh).

Tkachev V. V. (2007). *Stepi Yuzhnogo Priural'ya i Zapadnogo Kazakhstana na rubezhe epokh srednei i pozdnei bronzy* [The Steppes of the Southern Urals and Western Kazakhstan at the Transition from the Middle to the Late Bronze Age]. Aktobe: Aktyubinskii Oblast Center of History, Ethnography and Archaeology. (In Russian).

Varfolomeev V. V., Kukushkin I. A., Kukushkin A. I., Maken A. B., Dmitriev E. A., Alkei E. A., & Shokhataev O. S. (2018). *Arkheologicheskaya karta Shetskogo raiona Karagandinskoi oblasti* [Archaeological Map of the Shet District of the Karaganda Region]. Karaganda: Al'faprint. (In Russian).

Tauelsizdik kezenindegi Qazaqstan arkheologiyasy: Negizgi qorytyndylary men keleshegi [Archaeology of Kazakhstan during the Independence Period: Main Results and Prospects]. (n.d.). e-History.kz. <https://e-history.kz/kz/historical-education/show/12859> (In Kazakh).

Авторлар туралы мәлімет:

Багдаулет Сиздиқов – PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Археология ғылыми-зерттеу институты. Жетекші ғылыми қызметкер. Қазақстан Республикасы, Түркістан қаласы, Бекзат Саттарханов даңғылы, 29. e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

Есен Сырым - PhD, Астана халықаралық университеті, оқытушы. Астана қаласы, Қазақстан. e-mail: syrymesenov@gmail.com

Әли Әлімбекұлы – «Qazaq Archaeology» ЖШС. Ғылыми қызметкер. Қазақстан Республикасы, Түркістан қаласы. e-mail: ali.alimbekuly@gmail.com

Шыназ Алмазұлы – докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. Қазақстан Республикасы, Түркістан қаласы, Бекзат Саттарханов даңғылы, 29. e-mail: shynaz.almazuly@ayu.edu.kz

About the Authors:

Bagdaulet Sizdikov – PhD, Leading Researcher, Research Institute of Archaeology, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University. 29 Bekzat Sattarkhanov Avenue, Turkistan, Republic of Kazakhstan. e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

Yesen Syrym – PhD, Lecturer, Astana International University. Astana, Republic of Kazakhstan. e-mail: syrymesenov@gmail.com

Ali Alimbekuly – Researcher, Qazaq Archaeology LLP. Turkistan, Republic of Kazakhstan. e-mail: ali.alimbekuly@gmail.com

Shynaz Almazuly – Doctoral student, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University; Research Institute of Archaeology. 29 Bekzat Sattarkhanov Avenue, Turkistan, Republic of Kazakhstan. e-mail: shynaz.almazuly@ayu.edu.kz

Сведения об авторах:

Багдаулет Сизди́ков – PhD, ведущий научный сотрудник Научно-исследовательского института археологии Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави. Республика Казахстан, г. Туркестан, проспект Бекзата Саттарханова, 29. e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

Есен Сырым – PhD, преподаватель Международного университета Астана. Республика Казахстан, г. Астана. e-mail: syrymesenov@gmail.com

Али Алимбекулы – научный сотрудник ТОО «Qazaq Archaeology». Республика Казахстан, г. Туркестан. e-mail: ali.alimbekuly@gmail.com

Шыназ Алмазулы – докторант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави. Республика Казахстан, г. Туркестан, проспект Бекзата Саттарханова, 29. e-mail: shynaz.almazuly@ayu.edu.kz

Б. Байболов¹

¹ «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы РМҚК, Түркістан,
Қазақстан Республикасы
✉e-mail: baybol81@mail.ru

ХАЛЫҚ ЭТНОГРАФИЯСЫНДА ТҰРАҚТЫ БАСПАНАЛАР ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

Аңдатпа

Материалдық мәдениеттің құрамдас бөлігіне айналған баспана көне дәуірлерден бері адамдардың іс-әрекетінің жемісі ретінде қоршаған ортамен өзара тығыз байланыста қарастырылып келе жатқан негізгі ұғымдардың бірі. Мұнда тұтас халықтың табиғат жағдайы мен географиялық бітімге ыңғайланып қалыптасқан тұрмыс-салтын анықтайды. Адамзат баласы табиғи ортаға бейімделу барысында жер бедерінің ыңғайына қарай баспана мен тұрғын жайларды сала бастады. Халқымыздың өмір сүру деңгейінде де баспананың өзіндік маңызды рөлі болды.

Бүгінгі зерттеу мақаламызда халқымыздың тұрмыс-тіршілігінде өзіндік орны бар тұрақты баспаналарға ғылыми зерттеу тұрғысында сипаттама беретін боламыз. Зерттеу барсында халық санасын өше бастаған халық этнографиясының бір бөлшегі саналатын тұрақты баспаналарды халық жадына сіңіру, сол арқылы өскелең ұрпақ бойына баға жетпес төл тарихымызда орын алатын бай мұраларымызды қайта жаңғырту.

Этнограф-ғалым Өзбекәлі Жәнібековтің зерттеу еңбектерінде халқымыздың тұрмыс тіршілігінде баспананы екі түрге бөліп қарастырады. Біріншісі - жылжымалы баспана көшіп қонуға ыңғайлы жиналып құрастырылады. Ол көшпелі халықтың тұрмыс тіршілігімен біте қайнасқан. Оған қос, күрке, шошала, абылайша, турылық үй, ақ үй, отау, киіз үйді жатқызады. Екіншісі - тұрақты баспана отырықшылыққа негізделген. Оған кепе, жеркөпе, жертөле, тошала, қақыра, қоржын үй, өлшекті, тоқал там, тіркеспе, шарбақ үй, дүкен, қыстықты үйлерді жатқызады.

Кілт сөздер: баспана, тұрғын үй, кепе, жеркөпе, жертөле, тошала, шошала, қақыра, қоржын үй, өлшекті, тоқалтам, тіркеспе, шарбақ үй, дүкен, қыстық.

В. Baibolov¹

¹ National Historical and Cultural Museum-Reserve "Azret Sultan", Turkestan, Republic of
Kazakhstan
✉e-mail: baybol81@mail.ru

STUDIES OF PERMANENT DWELLINGS IN FOLK ETHNOGRAPHY

Abstract

Housing, as an essential component of material culture, has since ancient times been viewed as both the result of human activity and a key element of interaction between people and their natural environment.

*Cite us correctly:

Б. Байболов. (2026). Халық этнографиясында тұрақты баспаналар туралы зерттеулер. *Turan Archaeology*, 1(1), 44-53.

Мақаланың редакцияға түскен күні 23.06.2026/ қабылданған күні 28.06.2026.

The form and structure of dwellings reflect environmental conditions, geographical features, and the lifestyle of a given community. In adapting to natural surroundings, people began constructing homes and auxiliary buildings according to the terrain and climate. In the traditional way of life of the Kazakh people, housing played a particularly significant role.

This article provides a scholarly description of permanent dwellings that occupied an important place in everyday life. The purpose of the study is to reintroduce into public awareness certain elements of folk ethnography that are gradually fading from collective memory, particularly traditional forms of stationary housing and contribute to the preservation and revival of a rich historical heritage for future generations.

The ethnographer Uzbekali Zhanibekov classified traditional Kazakh dwellings into two main types. The first type includes portable dwellings designed for nomadic life and easy assembly and disassembly. These comprise various forms of temporary structures and yurts, such as *kos*, *kurke*, *shoshala*, *abylaisha*, *turlyk ui*, *ak ui*, *otau*, and the *felt yurt (kiiz ui)*. The second type consists of permanent dwellings associated with a sedentary lifestyle. These include *kepe*, *zherkope*, *zhertele*, *toshala*, *kakyr*, *korzhyn ui*, *olshekti*, *tokaltam*, *tirkеспе*, *sharbak ui*, *duken*, and winter houses (*kystyk ui*).

Keywords: dwelling, house, *kepe*, *zherkope*, *zhertele*, *toshala*, *shoshala*, *kakyr*, *korzhyn ui*, *olshekti*, *tokaltam*, *tirkеспе*.

Б. Байболов¹

¹Национальный историко-культурный музей-заповедник «Эзирет Сұлтан», Туркестан, Республика Казахстан

✉e-mail: baybol81@mail.ru

ИССЛЕДОВАНИЯ СТАЦИОНАРНЫХ ЖИЛИЩ В НАРОДНОЙ ЭТНОГРАФИИ

Аннотация

Жилище, являясь важной частью материальной культуры, с древнейших времён рассматривается как результат взаимодействия человека с окружающей средой. Оно отражает особенности природных условий и географической среды, в которых формировался образ жизни народа. В процессе адаптации к природной среде человек начинал возводить жильё с учётом рельефа местности и хозяйственных потребностей. В системе жизненных ценностей казахского народа жилище всегда занимало особое место.

В данной статье рассматриваются стационарные виды жилищ, занимавшие важное место в традиционном быту народа. Цель исследования — дать научную характеристику постоянным формам жилья как одному из значимых элементов народной этнографии, а также способствовать сохранению исторической памяти и возрождению богатого культурного наследия в сознании подрастающего поколения.

В трудах этнографа Узбеки Жанибеков традиционные жилища казахов подразделяются на два типа: переносные и стационарные. Переносные жилища были приспособлены к кочевому образу жизни и легко разбирались и собирались (к ним относятся различные типы юрт и временных укрытий, *қос*, *күрке*, *шошала*, *абылайша*, *турылық үй*, *ақ үй*, *отau*, *киіз үй*). Стационарные жилища, напротив, были связаны с оседлым образом жизни. К ним относились *кепе*, *землянка*, *полуземлянка*, *тошала*, *қоржын-үй*, *тоқал там*, *тиркеспе* и другие виды построек.

Ключевые слова: жилище, дом, *кепе*, *жеркопе*, *жертоле*, *тошала*, *шошала*, *қақыра*, *қоржын уй*, *олшекті*, *тоқал там*, *тиркеспе*, *шарбак уй*, *дукен*, *қыстық*.

Ауа-райының жағдайына және мекендейтін аудандарына байланысты қазақтардың қыста немесе жазда тұратын тұрғын үйлері әртүрлі болған. Олар жаз мезгілінде киіз үйлерде, қыс мезгілінде тұрақты салынған жылы жайларда қоныстанған. Тұрақты үйлердің көбісі киіз үйдің формасын сақтаған. Қазақтардың өте ертедегі тұрақты тұратын үйлерінің бір түрі тошала деп аталған. Ол дөңгеленген бір бөлмелі конус немесе сфера сияқты күмбезделіп келеді. Тошаланы ағаштан қиып, тоқып немесе ойылған шымнан, тастан, күйдірілмеген кірпіштен қалайтын болған. Тошаланың құрылымы аңшы қосына ұқсас келеді. Тошаланың іргетасын дөңгелек етіп қаластырып, үстіне он немесе он бес сырықтан түзілетін сүйір құрылғы орнатады да, ағаш бұтақтармен шабақтап, киізбен бекітеді. Кейбір өңірлерде қамыспен жауып, топырақты жатқызып лай жасап, оны әбден мыжғылап пісіріп, одан соң сылайды. Тошала кейде шошала деп те аталады. Сонымен қоса, мыңжылдық тарихы бар Ботай мәдениетінен де тошалаға ұқсас тұрақты баспаналарды және Абайдың Жидебайдағы тұрғын үйінен шошаланың жақсы сақталған түрін музей экспозициясынан көруге болады.

Қазақстан аумағында форма жағынан киіз үйге ұқсас тастан қаланған бір бөлмелі үйлердің өте ерте кездегі тас үй деп аталатын типі сақталған. Бұл құрылыстар туралы Орхон Тоныкөк жазбаларында айтылады және шығу уақыты жағынан VI-VIII ғасырларға жатқызады (Тәжімұратов, 1977).

Халқымызда жартылай жерден қазылған тұрақты баспаның түрі кепе. Оның қабырғалары көбінесе балшық болмаса шымнан қаланып, төбесі қамыс немесе шөппен жабылған кішкене лашық үй. Кейбір деректерде жеркепе деп те атайды. Оның төбесін бұрынырақта тегіс, кейде шатыр тәрізді етіп жапқан. XIX ғасырдың орта шегінен бастап, жеркепе Жетісуда, Батыс Қазақстан облысының Бөкей ордасында көптеп сақталған.

Оңтүстік өңірлерде диханшылар егістік маусымында жерді жартылай қазып, кепе жасайды. Кепенің үстіне терек ағашын қойып, құраған шөптерді салып, үстін лаймен сылайды. Болмаса кепеден шыққан топырақтармен шөптің үстін бастырады. Кепе жазда салқын әрі демалуға қолайлы орын. Сонымен бірге диханшылар кепеде қауын, қарбыз басқа да дақылдарды уақытша сақтайды.

Жертөле әдебиеттерде жерді жартылай, кейде одан да терең қазып жасайтын жер үй деп анықтама береді. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырлардың басында тұрғын үй ретінде кейін мал қора есебінде жиі пайдаланған. Жертөле жазда салқын, қыста жылы болады. Түркістан өңірінің ескі Саурандағы Ашылған өзенінің бойына жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары нәтижесінде көне жертөлелердің орны әлі жақсы сақталғандығын көруге болады (Сурет 1).

Сурет 1. Жертөле

«Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» энциклопедиясында қақыра баспанасына қатысты мынадай анықтама береді: «Қақыра халқымыздың көне тұрақты баспаналарының бірі. Қақыра төрт қабырға етіп тұрғызылады. Ол үшін алдымен төрт бұрышынан төрт діңгек орнатып, артынан қамыс немесе ағаш бұтақтарын буып алып, екі діңгектің ортасына тігінен тізіп, белдеуін талмен, шілікпен бекітеді. Шөп,

жылқының бопайын, саз топырақты иін қандыра араластыра отырып балшық дайындап, қамыстың сыртын түгел сылайды.

Бұндай сылақ жауын-шашында езілмейді, әрі кепкен кезде жарылмайды. Қабырғасын тұрғызғаннан кейін төбесін қамыспен жауып, қамыстың үстіне майда шөп тасталады. Оның үстін лаймен сылайды. Пеш орнатылып, төбесіне қалдырылған ойықтан түтін тартатын мұржа шығарылады. Еденді шымнан тазартып, оны да саз балшықпен сылап шығады. Сылақ кепкеннен кейін қабырғалары әктеледі. Тұрақты мекен-жай қалыптасқанға дейін қақыра барлық өңірлерде кеңінен тараған»-деп жазады. (Энциклопедия, 2012).

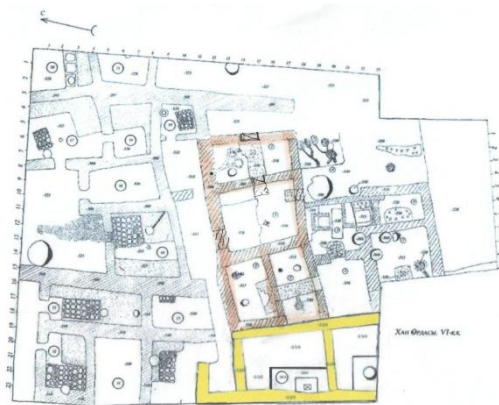
Қазақтың бізге танымал тұрақты баспаналарының бірі - қоржын үй. Арасы асханының да міндетін атқаратын дәлізбен ажыратылатын, бірінде өздері тұрып, екіншісінде қонақ күтетін екі бөлмелі тұрғын үй. Ежелгі Отырарда жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары кезінде көптеген қоржын үйлердің орындары аршылды. Оған дәлел ретінде археологтар К.Ақышев, К.Байпақов, Л.Ерзаковичтің «Отрар XVI-XVIII веков по итогам раскопок 1971-1973 годов» еңбегінде «... соңғы ортағасырлардағы Отырарға тән баспана мен отырықшы қазақтың мекен-жайын салыстыру» (Ақышев және т.б., 1975)-деп жазды. Қызығы Отырардағы баспананың негізгі ұясы дәлізді немесе қоймалы бөлме көп бөлмелі тіркеспелер отырықшы қазақтың үйлеріне ұқсас. Зерттеу материалдарына сүйенсек, қазақта шаруашылықта қажетті қосалқысының итарқасы өзімен бірге жабылатын жеке немесе екі бөлмелі тұрғын үй кеңінен тараған. Оның құрамында кейде асхана ретінде пайдаланылған аралық үшінші бөлменің де көрініп қалатыны белгілі.

Тарихи деректерде XVII-XVIII ғасырларда қазақ хандары дуалмен қоршалған қорғандарда, киіз үйлерде тұратыны жазылады. Фазлаллах ибн Рузбихани Исфханидің «Мехманнаме-йи Бұхара» еңбегінде Түркістан қаласы қыстайтын ағаш немесе кірпіш үйлерімен қатар, қаланың жартысы киіз үйлерден тұратындығы, оның айналысы дуалдармен қоршалғандығы айтылады (Рузбехани, 1976).

Осы тарихи жазбаға дерек ретінде Түркістан археологиялық отрядының Хан Ордасы территориясында 2008-2010 жылдар аралығында жүргізген қазба жұмыстарының есептері дәлел бола алады. Онда Түркістандағы Хан ордасындағы тұрақты баспаналардың өлшемдері, ғасыры, атқарған қызметтері жазылады. Қазбаның алтыншы қабатының есебінде: 2008 жылғы қазба бойынша алтыншы құрылыс қабаты жетінші белдеуде 3,5 м орналасқан. Ол бойынша қазба барысында 250 шаршы метр жер аршылып, екі үйге қарасты жеті бөлме және ауланың орны ашылған. Қазба барысында табылған мыс теңгелер мен құмыра бұйымдарына жасалған сараптама қортындысы бұл деңгейдің XVII ғасырдың соңы – XVIII ғасырдың бірінші жартысы мен орта шеніне қатысты құрылыс қабаты екендігі дәлелденді.

2009 жылы жүргізілген қазба бойынша алтыншы құрылыс қабаты солтүстік және шығыс бағыттарына қарай кеңейтіліп жалпы саны он екі бөлменің орындары аршылып қазба жобасы түсірілген.

2010 жылы жүргізілген зерттеулер алтыншы құрылыс қабатына жататын көлемі 12,1x6,5 м болып келетін бір тұрғын үйді аршып зерттеді. Тұрғын үйдің оңтүстік қабырғасы аршып зерттелмеген жердің астына қалып кеткен. Бөлменің оңтүстік-батыс бұрышында ошақ орналасқан. Диаметрі 0,6x0,6 м болып келетін ошақтың жалпы көлемі 1,8x1,1 м. Тұрғын үйдің батыс қабырғасына көлемі 3,4x1 м болып келетін суфа орналасқан Суфа орталығына көлемі 1,2x1 м болатын ташнау мен диаметрі 0,7x0,7 м болатын тандыр орналасқан. Тандырдың төменгі жағына әртүрлі көлемдегі тастар төселген. Суфа мен тұрғын үйдің солтүстік қабырғасын байланыстырып тұрған қабырғаның ұзындығы 6,5 м, ені 0,7 м. Қазбаның солтүстік бөлігінде ешқандай құрылыс іздері байқалмайды. Сылағымен жақсы сақталған бөлме қабырғалары еденнен -0,15-0,20 м биіктікте тұр (Сурет 2).

Сурет 2. Хан ордасында жүргізілген қазба сызбасы

Алтыншы құрылыс қабаты XVII ғ. соңы мен XVIII ғ. бірінші жартысы арасында қалыптасқан. Бұл кезеңде Хан ордасын Тәуке хан, Қайып хан, Болат хан, Сәмеке хан, Әбілмәмбет хандар мекен еткен. 1743-1745 жж. аралығында Сәмеке ханның үлкен ұлы Сейіт хан Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің шығыс бетінен екінші Хан ордасын қалыптастырды. Әбілмәмбет хан қайтыс болған соң (1771 жылы) қазба жүргізіліп жатқан Орданы оның ұлы Болат хан 1798 жылға дейін мекен еткен деген тұжырым жасауға болады (Тұяқбаев және т.б., 2010).

Хан Ордасының алтыншы қабатында орналасқан баспаналар хандар отбасымен, аталықтарымен, қызметшілерімен тұратындығын байқауға болады. Хандар тұрған баспаналар Ескі Түркістан қаласына жүргізілген археологиялық қазбадан табылған тұрақты баспаналардан көлемі жағынан, дуалының қалыңдығы, биіктігі жағынан ерекшеленеді. Ескі Түркістанда жүргізілген археологиялық қазбадан табылған баспаналар негізінен қоржын үй, тоқал тамдар болып табылады. Қоржын үй, тоқал тамдар хандар баспанасынан көлемі жағынан шағындау болады. Археолог-ғалым М.Тұяқбаевтың айтуынша Ескі Түркістандағы тұрақты баспаналардың үш бөлмеден аспайтын себебі күз, қыс мезгілдерінде тұрғылықты халық үйді жылыту мәселесіне назар аударатындығын атап өтеді.

Ғалым М.Меңдіқұловтың «Қазақстан архитектурасының XIX ғасырдағы және XX ғасырдың бас кезіндегі сипаты жөнінде» еңбегінде «Қазақта кеңінен тараған тұрақты мекен-жайлардың негізгі екі түрі - Арқаның далалық қыстауы, Сырбойы мен Жетісудан қоржын үй іспетті баспанасы жайында жазады» (Меңдіқұлов, 1959). Орманды Алтайдың алқабында тұратын қазақтардың ағаштан қиыстырып тұрғызатын шарбақ үйінен, қала берді Арал мен Каспий бойында тұратын балықшы қазақтардың лашығынан да «қоржын үй» сарыны байқалатыны анық.

Орыс ғалымы С.Руденко «Очерк быта казаков бассейна рек Уила и Сагыза» еңбегінде: «Ойыл мен Сағыз өзендерінің бойын мекендеген халықтың тіркеспе (баспана атауы) қыстауын қазақтың өзіне ғана тән, басқа жұрттан алмаспаған, оған және олардың ата-бабасына, кем-дегенде, осыдан екі мың жыл бұрын белгілі болған баспана нұсқасы»-деп жазды (Руденко, 1927). Сонымен бірге, ғалым С.Руденко қазақ даласындағы тұрақты баспаналарды қазақ халқының бәріне тән екендігін жазған. Бұл тұрақты баспаналарда төбе жабындысы, есігі, терезе ойықтарының орналасуындағы ұқыптылыққа назар аударған. Бұл тұрақты баспаналардан «қоржын үйдің» сұлбасын айтпаса да түсінікті.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеудің дәйектілігі Қазақстан аумағындағы тұрақты баспаналардың тарихи-мәдени эволюциясын кешенді түрде қарастыру қажеттілігімен айқындалады. Бұл мәселе материалдық мәдениет, этнология, археология және сәулет өнері салаларындағы өзекті бағыттардың бірі болып табылады. Зерттеу барысында деректік негіз ретінде этнографиялық, археологиялық және жазба мәліметтер кешені пайдаланылды. Атап айтқанда, қола дәуіріндегі отырықшылық

белгілерін сипаттайтын Ә.Марғұлан еңбектері, Отырар материалдарына қатысты К.Ақышев, К.Байпақов, Л.Ерзакович, М.Мендікұлов, М.Тұяқбаевтың зерттеулері, сондай-ақ қазақтың дәстүрлі баспаналарын жүйелеген Ө. Жәнібеков еңбектері негізге алынды.

Сонымен қатар, жазба дереккөз ретінде Фазлаллах ибн Рузбихани Исфакхани авторлығымен жазылған «Мехманнаме-йи Бұхара» шығармасындағы мәліметтер мен Сергей Руденко еңбектеріндегі этнографиялық сипаттамалар салыстырмалы талдау әдісі арқылы қарастырылды. Археологиялық материалдар ішінде Отырар және Түркістан жазираларындағы қазба жұмыстарының есептері пайдаланылды.

Зерттеу әдістері ретінде тарихи-салыстырмалы талдау, деректанулық сараптау, типологиялық жіктеу және құрылымдық-функционалдық талдау қолданылды. Тұрақты баспаналардың (тошала, кепе, жертөле, қоржын үй, тоқалтам, тіркеспе және т.б.) құрылыс ерекшеліктері мен аймақтық таралуы жүйеленіп, олардың әлеуметтік-экономикалық және табиғи-географиялық факторлармен байланысы анықталды. Археологиялық қабаттардың мерзімделуі нумизматикалық және стратиграфиялық әдістер арқылы нақтыланды.

Қазақстан территориясындағы тұрғын халықтардың саяси-әлеуметтік, экономикалық жағынан орналасуын, яғни ең алғашқы отырықшылыққа айналған мерзімін біздің дәуірімізге дейінгі VIII-VII ғғ. соңғы қола дәуіріне жатқызады. Ол кездегі халық туысқандық құрылыстың кезінде аңғарлар мен өзен, көлдің құйылыстарында мал шаруашылығымен қатар егіншілікті ұштастыра білген. Қола дәуірінің соңғы кезінен-ақ тастан үй салып отыршылыққа үйренгендігі, тұрғын үйлер мен мәдени орындардың қазылып алынған қалдықтарынан байқалған. Мұндай қола дәуірінің ең соңғы кезеңіне жататын ертедегі тұрғын халықтың ірі орталығының бірі Қостанай облысы, Тобол өзені бойындағы Алексеевка қорғанының маңайы болған (Марғұлан, 1950)

Нәтижелер және талқылау

Қоржын үй қазаққа және оның ата-бабасына әуел бастан үйренішікті бола бастаған құрылыс материалдарының ыңғайына орайластырылған тұрақты мекенжайдың алғашқы үлгісі болуы мүмкін. Қақыраның (көне тұрақты баспананың бір түрі) негізінде пайда болып, тұрғын жайдың басқа да үлгілерінің қалыптасуына жол ашқан үй құрылысының нұсқасы болуы мүмкін. Қоржын үй тұрғызудың әдісі өте қарапайым болған. Алдымен үй салатын жер қарастырып, оған мүмкіндігінше биіктеу жер таңдалып, оған жауын-шашын суының әсері болмайтындай жағы ойластырылады. Жерді тегістеп болған соң, жерге шөп, жантақ, сабан, табиғи бұталарды төсеп таптайтын болған. Оған қоса малды үстінен қайта-қайта айдап өтіп, жерді таптатады. Ал кейбір өңірлерде су құйып, ірі қара малдың тұяғымен жерді таптатып, оған қоса арнайы тоқпақпен ұрып жерді нығайтататын болған. Бұл өз кезегінде тұрақты баспананың шөгіп, жарылып кетуінен сақтайды. Халқымыз қоржын үйді салуда осындай өзіндік технологияларды пайдаланған және оған аса мән берген.

Қоржын үй үш бөлмеден тұрады. Үйдің есігінен кіргендегі ортаңғы бөлмеде оттығы орналасады әрі асханалық қызмет атқарады оң және сол беткейіндегі бөлмелері жатын қызметін атқарған. Қоржын үйдің есік, терезесі, бастырмасы күншуақты жағына беріледі. Бөлмелердің ауасын тазалайтын дем тартқыш түтіктері болған.

Қалалық жерлерде орналасқан қоржын үйлердің нұсқасы ағаштан, кірпіштен соғылған. Төбесіне, есік-терезеліріне, бағана-ұстындарна ою-өрнек, сыртқы бұтағына, терезе, есік ойықтарына қыштан мәнерлеп қаланған құр, жиектемелер берілген. Қаладағы қоржын үйлердің бізге жеткендерінің едені тақтайлы болып келеді.

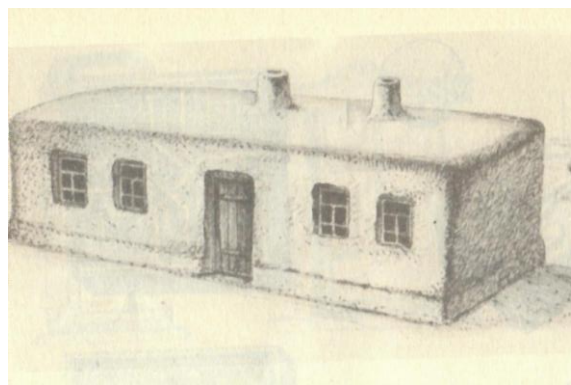
Қоржын үйлер ғасырлар бойы отырықшы қазаққа негізгі баспана болып келегінімен, соңғы кезде тұрмыстан мүлдем шығып қалған десек те болады. Оның түр өзгерістеріне түскен жекелеген нұсқаларын Сырбойының, Талас-Шу алқабының алыстағы ауылдарынан, Қызылорда, Түркістан, Арыс, Қазалы қалаларында ғана кездесітуге болады (Жәнібеков, 1995).

Түркістан облысы, Отырар ауданы, Шәуілдір ауылында «Отырар» мемлекеттік археологиялық тарихи-мәдени музей-қорығының аумағында қоржын үйдің XIX ғасырдың

екінші жартысы мен XX ғасырдың басында салынған нұсқасын ашық аспан астындағы музей экспозициясынан көруге болады (Сурет 3; Сурет 4).

Сурет 3. «Отырар» мемлекеттік археологиялық тарихи-мәдени музей-қорығының аумағында қоржын үй

Сурет 4. Қоржын там

Халқымызға танымал тұрақты баспаналардың бірі тоқалтам. Ол қоржын үйдің баламасы болып табылады. Этнографиялық әдебиеттерде «қарсы есікті» деген шартты атаумен де белгілі. Тоқал там қамкесектен соғылады. Төбесі қамыспен жабылып, төбежабыны қаңқасымен қоса тып-типыл етіп сыланатын болғандықтан «тоқалтам» деп атаған. Ол асхана міндетін атқаратын дәлізбен ажыратылған, бірінде өздері тұрып, екінші бөлмесіне қонақ күтіледі.

Мұнда да су жиналмайтын жер таңдалынып, биіктеу, дөңес жер қарастырылады. Оңтүстік өңірде топырақты жақсылып илеп, бастырып, лай піскен соң қырық күн шілдеде төртбұрышты көлемдері әртүрлі қамкесек құяды. Әбден кепкен қамкесектен тоқалтамның қабырғасы қаланады. Үйдің биіктігі 2,20 метрге жуық. Үйдің қабырғасы мейлінше 0,7 м-ден 1 м жуық қалың қаланады. Қыс мезгілінде үй жылықты сақтайды, жаз мезгілінде баспана салқын болады. Үйдің төбесіне қалың етіп қамыс, табиғи шөптер салып, оны лаймен бастырып сылайды. Үйдің оттығы ортаңғы бөлмеден жағылады.

Тоқалтам Қазақстанның Ертіс жағалауында, Жетісуда, Сырбойында, Арал сыртының Ырғыз жағында кеңінен тарағынмен, соңғы жылдары сирек кездесетін тұрақты баспаналар қатарына жатқызуға болады – деп топшылайды ғалым-этнограф Ө.Жәнібеков.

Қазақ даласында, әсіресе қыстауларда ең көп тараған шатыры бола бермейтін тұрақты баспаналар бірі тіркеспе. Ол қора қопсымен бірге жабылатын, көбіне қамкесектен тұрғызылып, қабырғасы лаймен сыланатын немесе сырты күйген қышпен қапталған ауыз үй, оттық үй, жатақ үй, қонақ үй тіркеспесінен тұратын баспаналардың үлгісі. Қыстау тұрғындары жатақ бөлмеге немесе қонақ жайға кіру үшін әуелі қора-қопсыдағы отынханаға, астық қоймасына, төл ұстайтынын ауыз үйге тап болған. Сонан кейін ғана бойы аласа, терезелері тар, таалдырығы биік бөлмелерге, ең алдымен оттық үйге, қазан оттығымен жылытатын жатақ үйге онан әрмен өз алдына от жағылатын қонақ үйге кіре алған.

Өзбекәлі Жәнібеков өзінің «Жолайрықта» кітабында тіркеспе баспанасы шымнан да, тақтастан да соғылған. Ауқатты қазақтарда күйген қыштан тұрғызған, шатырлы үйлер сирек кездеседі. Мұндай тіркеспе үйлер Торғай өңірінде XIX ғасырдың аяғында Аймағамбет ұстаның тұрғызған үйі, XX ғасырдың басында Қызылорда облысының Қазалы қаласындағы Ғани байдың үйі, Маңғыстаудағы Форт-Шевченко қаласындағы Ыдырыс Сәрсенбайұлының үйін атап өтеді.

Мұндай тіркеспе үйлері Түркістанда да кездеседі. Соның бірі XIX ғасырдың аяғында бой көтерген гарнизон штабы. Республикалық маңызы бар көркемдік тарихи-сәулет ескерткіштер қатарына енген. Казарма ғимаратымен қатар тұрған бұл құрылыс Түркістан гарнизоны кешенінен сақталынған екінші ғимарат. Құрылыс Әйтеке би, Байбұрт көшелерінің қиылыстарында орналасқан. Типтік жобада тұрғызылған, қабырғалары кірпіш, сыланбаған,

іргетасы тастан қаланып, шатыры қаңылтырмен жабылған. Штаб ғимараты «кірпіштік стиль» үлгісінде тұрғызылып, жобасы бір қабатты, құрылымы тік бұрышты болып келіп есігі көше жақ бетінде орналасқан. Қабырғалары кірпіштен, іргетасы тастан қаланған, кіретін есігі және терезе жақтаулары кірпішпен өрнектелген.

Жобасы бір қабатты, тік бұрышты ғимараттың негізгі есігі көше жақ (Өйтеке би көшесі) бетінде орналасқан. Осы фасад бетінің тектоникасы (құрылыстың пропорциялық, құрылымдық, сәндік шешімдерінің көркемдік жиынтығы) терезе асты ойыңқы филекалар, карниз және жалпы қабырға бетінен сыртқа шығыңқы етіп декоративті қаланған кірпіштерден тұрады. Осы әдіспен терезе үсті де әшекейленген. Ғимараттың көше жақ беті кішірек, жартылай шығып тұрған тік бұрышты колоннадамен толықтырылған.

Ғимараттың бөлмелері дәліздік жүйеде орналасып олар көше және аула жақтарға бағдарланған. Ішкі келбетінде мәнерлі бөлшектер қолданылған. 1970 жылдары құрылыстың ансамбілімен сәйкестендіріп қосымша бөлім салынып, үсті қаңылтырмен жабылған.

Құрылыс алғашқы (1875-1885 жж.) жобасында ұзындығы 30 м, ені 12,7 м, іші 7 үлкен бөлмелер мен фойеден және дәліз-корридордан тұрады. Ал, 1970 ж. қосымша екі жағынан қосылған бөлмелер негізінде ұзындығы 52,5 метрге ұзарған және оңтүстік батыс беті 2,6 м ұлғайтылып 15.3 м жеткен. Бөлмелері де көбейтіліп 15-ке жеткен, одан басқа төрт кішігірім дәліз бен ұзындығы 22 метрлік үлкен залмен толықтырылған. Бұл кезде құрылыста қаладағы мемлекеттік банк мекемесі орналасқан болатын.

1875-1885 жж. салынған алғашқы ғимарат Түркістан қаласына орналасқан атқыштар батальонының әскери штабы ретінде пайдаланылған.

1994 жылғы «Қазақстанның тарихи-мәдени ескерткіштер шежіресінің» Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша жинағына №594.1 санды нөмірімен енгізіліп мемлекет қарауына алынған. (Малиновская, 1994)

Түркістандағы Анарбай бай тұрғызған тіркеспе үйлерінің бірі атқару комитетіне тиесілі ғимарат. Бұл тіркеспе үй күйдірілген қыштан салынған. Төбесіне қамыс салып, лай құйып, арнайы жабындымен жабылған. Түрлі мақсатқа пайдаланылған бөлмелері бар. Тіркеспенің едендері қайың ағашынан салынған. Бұл үй XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында салынған. Анарбай байдың дүниелері тәркілеуге алынған соң тіркеспе үйі Түркістан қалалық атқару комитетінің қарамағына алынған. Бүгінгі таңда ғимарат Түркістан сәулет-құрылыс мекемесінің қарамағында тұр. Ғимарат мемлекет қарауына алынған.

Бұдан бөлек, XX ғасырдың басында салынған Түркістан шаһарында мұндай тіркеспе үйдің жиырмадан астам түрі сақталған. Тіркеспе үйлері ескі вокзал аумағында теміржолшыларға арналып салынған (Сурет 5).

Сурет 5. Тіркеспе үй

Шығыстың орманды дала алқабында қалыптасқан, қаңқасы бұтақтармен шабақталған шарбақтан құрастырылатын, іші-сырты сыланып тасталатын тұрақты баспаналардың көне нұсқасы – шарбақты үй. Төбесінің құламасы бас жағын буған қамыспен нешетүрлі шөп-шалаңмен жабылатын болған. Ортасында от жағылатын төбесіндегі түтін тартатын ойықтың

мұржасы шыбықталып, балшықпен сыланған. Кейінгі кездері қазақ даласында шарбақты үй қора-қопсының қызметін атқарып келеді.

Қазақтар шатырлы ағаш үйдің шаршысы созылыңқылау келетін, қабырғасы ағаш кеспектерімен қаланатын түрін – қыстық үй деп атаған. Қыстық үйдің кіре берісінде үйді жылытатын, қазан асып, тамақ әзірлейтін оттығы болған.

Ғалым-этнограф Ө.Жәнібеков және басқа да зерттеушілердің пікірінше, қыстық баспана XVIII-XIX ғасырларда Шығыс Қазақстанға жаңадан қоныс аударғандың ықпалымен пайда болған тұрғын үйдің үлгісі деп жорамалдайды. Қыстық үйдің әшекейлі ою-өрнегі жөнінде мәліметтер сақталмағандығын жазады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Қазақстан территориясында алғашқы қауымдық құрылыс, сақ, ғұн, түркі, одан кейінгі қазақ хандығы дәуірінен бүгінгі күнге дейін өмір сүрген тайпалар мен ұлыстардың тұрақты баспаналарының сан алуан түрі болды және оның атауына аса мән берді. Тұрақты баспаналарды қазақ тарихынан, өткен жолынан бөліп қарауға болмайды деген тұжырымға келеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

Акышев К. А., Байпаков К. М., & Ерзакович Л. Б. (1975). *Отрар XVI–XVIII веков по итогам раскопок 1971–1973 годов*. В *Древности Казахстана* (35 с.). Алматы.

Жәнібеков Ө. (1995). *Жолайрықта*. Алматы: Рауан. 49 б.

Қазақтың этнографиялық категориялары, ұғымдары мен атауларының дәстүрлі жүйесі: *Энциклопедия* (Н. Әлімбай, ғылыми ред.). (2012). Алматы. 736 б.

Малиновская Е. Г. (1994). Штаб гарнизонный, XIX в. В *Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область* (с. 282–283).

Маргулан А. Х. (1950). *Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана*. Алма-Ата. 10 с.

Меңдікұлов М. (1959). *Қазақстан архитектурасының XIX ғасырдағы және XX ғасырдың бас кезіндегі сипаты жөнінде*. В *Қазақстан архитектурасы* (155 б.). Алматы.

Руденко С. И. (1927). *Очерк быта казахов бассейна рек Уила и Сагыза*. В *Антропологические очерки* (9–10 с.). Ленинград.

Тәжімұратов Ө. (1977). *Шебердің қолы ортақ*. Алматы. 22 б.

Тұякбаев М., Өсеров Ұ., Күмісбаева Ұ., & Мұсабаев Қ. (2010). *Түркістан археологиялық отрядының Хан ордасы территориясында 2008–2010 жж. аралығында жүргізген қазба жұмыстарының есептері*. Түркістан. 9–10 бб.

Фазлаллах ибн Рузбихан Исфাহани Хунжи. (1976). *Мехманнаме-йи Бухара*. Тегеран. 85 б.

REFERENCES

Akishev K. A., Baipakov K. M., & Erzakovich L. B. (1975). Otrar XVI–XVIII vekov po itogam raskopok 1971–1973 godov [Otrar in the 16th–18th Centuries Based on the Results of the 1971–1973 Excavations]. In *Drevnosti Kazakhstana* [Antiquities of Kazakhstan] (p. 35). Almaty. (In Russian).

Alimbay N. (Ed.). (2012). *Qazaqtyñ etnografialyq kategorialary, ŭğymdary men ataularynyñ дәстүрлі жүйесі* [Traditional System of Kazakh Ethnographic Categories, Concepts and Terms]. Encyclopedia. Almaty. 736 p. (In Kazakh).

Fazlallah ibn Ruzbihan Isfahani Khunji. (1976). *Mehmanname-yi Bukhara* [The Guest Book of Bukhara]. Tehran. 85 p. (Original work in Persian).

Malinovskaia E. G. (1994). Shtab garnizonnyi, XIX v. [Garrison Headquarters, 19th Century]. In *Svod pamyatnikov istorii i kul'tury Kazakhstana. Yuzhno-Kazakhstanskaya oblast'* [Corpus of Historical and Cultural Monuments of Kazakhstan. South Kazakhstan Region] (pp. 282–283). Almaty. (In Russian).

Margulan A. Kh. (1950). *Iz istorii gorodov i stroitel'nogo iskusstva drevnego Kazakhstana* [From the History of Cities and Architecture of Ancient Kazakhstan]. Alma-Ata. 10 p. (In Russian).

Mendikulov M. (1959). Qazaqstan arkhitekturasynyñ XIX ǵasyrdaǵy jáne XX ǵasyrdyñ bas kezindegi sipaty jóninde [On the Characteristics of the Architecture of Kazakhstan in the 19th and Early 20th Centuries]. In *Qazaqstan arkhitekturasy* [Architecture of Kazakhstan] (p. 155). Almaty. (In Kazakh).

Rudenko S. I. (1927). Ocherk byta kazakov basseina rek Uila i Sagyza [An Outline of the Life of the Kazakhs of the Uil and Sagyz River Basins]. In *Antropologicheskie ocherki* [Anthropological Essays] (pp. 9–10). Leningrad. (In Russian).

Tazhimuratov A. (1977). *Sheberdin qoly ortaǵ* [The Master's Hand Belongs to Everyone]. Almaty. 22 p. (In Kazakh).

Tuiakbayev M., Oserov U., Kumisbaeva U., & Musabaev K. (2010). *Türkistan arkheologiyalyq otriadynyñ Khan ordasy territoriyasynda 2008–2010 zhzh. aralyǵynda júrgizgen qazba zhūmystarynyñ esepтери* [Excavation Reports of the Turkestan Archaeological Expedition Conducted in the Khan's Horde Territory in 2008–2010]. Turkistan. pp. 9–10. (In Kazakh).

Zhanibekov O. (1995). *Zholaiyryqta* [At the Crossroads]. Almaty: Rauan. 49 p. (In Kazakh).

Автор туралы мәлімет:

Байболов Берік Қыстаубайұлы – «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы. Ғылыми зерттеу бөлімінің басшысы. 161200. Әйтеке би 1 б. Қазақстан Республикасы, Түркістан қаласы. e-mail: baybol81@mail.ru

Information about the author:

Baibolov Berik Kystaubaeovich – National Historical and Cultural Museum-Reserve “Azret Sultan”. Head of Research Department. 161200. Aiteke bi, 1B. Republic of Kazakhstan. Turkestan city. e-mail: baybol81@mail.ru

Сведение об авторе:

Байболов Берик Кыстаубаевич – Национальный историко-культурный музей-заповедник «Әзірет Сұлтан». Руководитель научно-исследовательского отдела. 161200. Айтеке би 1б. Республика Казахстан, г.Туркестан. e-mail: baybol81@mail.ru

М.Тұяқбаев¹, Н.Таджибаев^{1✉}

¹«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы РМҚК, Түркістан,
Қазақстан Республикасы

✉e-mail: nurzhan-16@mail.ru

ӘМІР ЖАКУДІҢ ҰРПАҒЫ ӘМІРЗАДА ӘЛИ

Аңдатпа

Бұл мақала «Әзірет Сұлтан» кесенесіндегі ең көне жәдігерлердің бірі — XV ғасырға жататын Әмірзада Әлидің мәрмәр құлпытасын және оның тарихи тұлғасын зерттеуге арналған. Автор «Мәдени Мұра» бағдарламасы аясында жарық көрген «Му'изз ал-ансаб» атты парсы шежіресіне сүйене отырып, Әмірзада Әлидің Әмір Темірдің билікке келуіне көмектескен Әмір Жакудің ұрпағы екендігін дәлелдейді. Жұмыста XIX–XX ғасырлардағы Түркістан некрополін зерттеген ғалымдардың (П.И. Лерх, М.Е. Массон, Ә. Дербісәлиев т.б.) еңбектеріне тарихи шолу жасалып, бұл құлпытастың ұзақ уақыт бойы ғылыми айналымнан тыс қалу себептері сөз болады. Сонымен қатар, Әмірзада Әли тасының төрт жағы түгел жазумен көмкерілген трапециялық пішіні мен өзіндік сталактит белдемшесі сипатталып, оның Самарқан стилінен өзгешелігі және Жәнібек ханның қызы Аман Бике ханымның (1518 ж.) құлпытасымен архитектуралық ұқсастығы анықталған.

Кілт сөздер: Әзірет Сұлтан, Әмірзада Әли, Әмір Темір, құлыптас, археология.

M.Tuiakbayev¹, N.Tazhibayev^{1✉}

¹ National Historical and Cultural Museum-Reserve «Azret Sultan», Turkestan, Republic of
Kazakhstan

✉ e-mail: nurzhan-16@mail.ru

AMIRZADE ALI, A DESCENDANT OF AMIR JAKU

Annotation

This article is dedicated to the study of the historical figure of Amirzade Ali and one of the oldest artifacts in the Hazret Sultan mausoleum — his marble tombstone (kulpytas), dating back to the 15th century. Drawing upon the Persian shezhere 'Mu'izz al-ansab,' published under the 'Cultural Heritage' program, the author proves that Amirzade Ali is a descendant of Amir Jaku, who provided significant assistance to Amir Timur during his rise to power. The paper presents a historical overview of the works of 19th–20th century scholars (P.I. Lerch, M.E. Masson, A. Derbisaliev, etc.) who investigated the Turkestan necropolis, and examines the reasons why this tombstone remained outside of scientific discourse for a long time. Furthermore, the trapezoidal shape and unique stalactite belt of Amirzade Ali's tombstone, which is entirely covered with inscriptions on all four sides, are described, highlighting its differences from the Samarkand style and its architectural similarity to the kulpytas of Janibek Khan's daughter, Aman Bike Khanym (1518).

Keywords: Hazret Sultan, Amirzade Ali, Amir Timur, tombstone (kulpytas), archaeology.

*Cite us correctly:

М.Тұяқбаев, Н.Таджибаев. (2026). Әмір Жакудің ұрпағы Әмірзада Әли. *Turan Archaeology*, 1(1), 54-60. Мақаланың редакцияға түскен күні 27.06.2026/ қабылданған күні 28.06.2026.

М.Тұяқбаев¹, Н.Таджибаев^{1✉}

¹Национальный историко-культурный музей-заповедник «Эзирет Сұлтан», Туркестан,
Республика Казахстан

✉e-mail: nurzhan-16@mail.ru

АМИРЗАДЕ АЛИ, ПОТОМОК АМИРА ЖАКУ

Аннотация

Данная статья посвящена исследованию исторической личности Амирзаде Али и одного из старейших артефактов в мавзолее «Хазрет Султан» — его мраморного надгробия (кулпытаса), датируемого XV веком. Опираясь на персидский шежере «Му'изз ал-ансаб», опубликованный в рамках программы «Культурное наследие», автор доказывает, что Амирзаде Али является потомком Амира Жаку, который оказал значительную помощь Амиру Тимуру при его приходе к власти. В работе представлен исторический обзор трудов ученых XIX–XX веков (П.И. Лерха, М.Е. Массона, А. Дербисалиева и др.), исследовавших Туркестанский некрополь, а также рассматриваются причины, по которым данное надгробие долгое время оставалось вне научного оборота. Кроме того, описываются трапециевидная форма и уникальный сталактитовый пояс надгробия Амирзаде Али, покрытого надписями со всех четырех сторон, выявляются его отличия от самаркандского стиля и архитектурное сходство с кулпытасом дочери Джанибек-хана — Аман Бике ханым (1518 г.).

Ключевые слова: Хазрет Султан, Амирзаде Али, Амир Тимур, надгробие (кулпытас), археология.

Кіріспе

«Эзирет Сұлтан» кесенесі мен Рабия Сұлтан Бегім кесенесінде бүгінгі күні 46 құлпытас сақталған, олардың 40-дағы жазулар оқуға келеді. Алайда, төрт құлпытастағы адам есімі сақталмаған. Ең көнелері XVғ. жататын үш мәрмер құлпытас. Олар, «Ходжа» деген дәрежесі ғана сақталған, 1431 жылы қайтыс болған адам мен Әмірзада Әлидікі және Рабия Сұлтан Бегімдікі.

Осы Әмірзада Әли деген адамды бұдан 20 жыл бұрын жазылған еңбегімізде атап өтіп Әмір Темірдің мемлекет басына келуіне көп жәрдем берген Әмір Жакудің ұрпағы емес пе екен деген болжам ұсынғанбыз (Тұяқбаев, 2000b).

«Мәдени Мұра» бағдарламасы аясында жинақталып жарық көрген парсы деректеріне сүйене отырып мұны дәлелдеудің сәтті түсті. 2006ж. жарияланған «История Казахстана в персидских источниках» деген жинақтың III-томы Шыңғыс пен Темір әулеттерінің шежіресін баяндайтын «Муизз ал-ансаб» атты еңбекке арналған (История Казахстана ... 2006) (Әрі қарай – ИКПИ деп жазылады).

Зерттеуде бұл шежіре жайлы толық мәлімет беріліп, оның авторлары бірнеше адамнан тұрғандығы және оның Шахрухтың тұсында (1426-1427жж.) басталып Хұсейн Байқараның тұсында (1486-1488жж.) аяқталғаны сөз болады.

Көптеген тарихи, жазба деректерде Әмір Темірдің ата-бабасының шежіресі Шыңғыс ханның шыққан тегімен тығыз байланысты таратылады (Семенов, 1989). Мұның толық көрінісін «Му' изз ал-ансаб» шежіресінен де табамыз, онда Дубун-Байан мен Аланкуваның Бугунутай және Билгулутай атты ұлдары болғандығы, алайда, Дубун-Байан қайтыс болған соң да Аланкува қасиетті сәуледен жүкті болып үш ұл тапқаны айтылады. Аланкува оларды Буки-Кигин (кейіннен Киги руының атасы), Букаджи-Салджи (Салджийут руының бұл балаларын түн ортасында келетін көгілдір көзді, алтын түстес адамнан көтергеніне ант етеді (История Казахстана ... 2006).

Біз қарастырған көптеген деректерде келтірілетін Шыңғыс пен Темірдің ата-бабалары шежірелеріндегі адам аттарының аталуы, жазылуы және санынада айырмашылықтар бар екенін ескертіп өткіміз келеді, мысалы, Будунджар деген аталары – Бузанджир, Боданжар, Борончар және тағы басқа нұсқада кездеседі. Негізгі қарастыратын дерегіміз «Му'изз ал-

ансаб» болғандықтан осындағы есімдердің нұсқасын алғанды жөн көрдік. Бұл бойынша Будунджардан Бука, одан Тутумин, одан Кайду, одан Байсунгур, одан Туманай, одан Качули және Кабул деген егіз ұл, Кабулдан Бартан, одан Ийсугай, одан **Чингиз хан** туады, ал, Качулидан **Ирдамчи**, одан Суку-Сичан, одан **Карачар**, одан Иджил, одан Буракил, одан Тургай (Тарагай), одан **Әмір Темір** туады (История Казахстана ... 2006). Мұндағы **Ирдамчи** барлас деген атасын Гөр Әмір кесенесіндегі Темірдің басына қойылған құлпытастан алдық, сонымен бірге, бұл таста және Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің Қабірхана есігінде Иджил (Альджил) мен Буракилдің (Беркел) ортасындағы **Айленгир (Эйленгер)** деген де атасы болғандығы жазылған. Жоғарыдағы егіз ұл Кабул мен Качули Боржигин және Барлас руларының аталарына айналады, тарихтан Шыңғыс ханның боржигин, Әмір Темірдің барлас екендігі мәлім.

Біздің мақалаға арқау болған Әмізада Әлиге келсек оның да ата-баба шежіресін осы «Му изз ал-ансаб» еңбегінен табамыз. Осы тұста артқа шегініс жасап құлпытастардың зерттеу тарихына үңіле кетейік.

1864ж. Түркістан Ресей бодандығына өткен соң қалаға көптеген орыс шығыстанушы ғалымдары іс-сапармен келіп кетті, солардың ішінен кесене ғана емес ондағы құлпытастар мен олардың эпитафиялық жазуларына көңіл аударғандары П.И.Лерх, П.Н.Ахмеров, Н.И.Веселовский және М.Е.Массондар болды (Лерх, 1870). 1867ж. келген П.И.Лерх кесенедегі барлық құлпытастардың жазуларының көшірмесін жасап аударуға тырысты. Алайда, ол өз мақаласында Рабия Сұлтан Бегім мен Сүйініш қожа ханның құлпытастарындағы жазуларды ғана жариялап, қалғандарын XVI ғасырдағы ортаазиялық палеографиялық ескерткіштер жинағы ретінде баспанадан шығаруға уәде етеді. Біздің ойымызша тек осы П.И.Лерхтың қолжазбаларының ішінде ғана Әмізада Әлидің құлпытасындағы жазулар аудармасы болуы мүмкін, өкінішке орай, қолжазба жарияланбай қалған сияқты. 1894ж. А.А.Диваевтің атсалысуымен кесене қабырғаларындағы, құлпытастардағы жазулар көшіріліп, Қазан университетіне жіберіліп, оны аударумен П.Н.Ахмеров айналысады. Аударылған 30-ға жуық мәтіннің 15-і құлпытастардағы жазулар, алайда, олардың ішінде Әмізада Әлидің тасының эпитафиясы жоқ.

1905ж. Түркістанға келген Н.И.Веселовскийдің есебінде тек Рабия Сұлтан Бегімнің құлпытасындағы жазулар әңгіме болды.

Ал, 1928ж. құлпытастарды көріп зерттеген М.Е.Массон да жоғарыдағы екі адамның тастарындағы жазуларды оқып шығып т.б. осында жерленген бірнеше адамның есімдерін атап қана өтеді (Массон, 1930).

Бертініректе (1978-1981жж.) құлпытастардағы жазуларды белгілі арабист ғалым Ә.Дербісәлиев аударып шықты. 1995ж. «Әзірет Сұлтан» қорық-мұражайының тапсырмасымен Өзбекстандық ғалымдар Б.М.Бабаджанов пен Ә.К.Муминовтар тастардағы жазуларды эстампқа түсіре отырып аударды, мұндай жағдайда бұрын байқалмаған үтір, нүкте, сызықша сияқты диакритикалық белгілерді толық көре отырып, оқуда қате жіберу мүмкіндігі барынша азаятындығы белгілі. Алайда, Ә.Дербісәлиев аудармасын жасаған 32 тастың тоғызы табылмады, бірақ бұрын бегісіз болып келген 10 тастың жазулары аударылды (Перевод эпитафий ... б.д.). Бір қызығы, Әмізада Әлидің құлпытасы жайлы дерек Ә.Дербісәлиевте де кездеспейді, ұзындығы 1,5 метрге жуық бұл тастың қалайша қағыс қалғаны түсініксіз. Сонымен, жалпы саны 46 құлпытастың алтауында мүлде жазу жоқ, қалғанының үшеуінде «Ходжа...», «тоғызжүз...» және «...Сұлтан...» деген сөздер ғана сақталған (Қаз дауысты Қазыбектің тасында да адам есімі сақталмаған).

Әмізада Әлидің құлпытасы ХХғ. 80-ші жылдары «Қазандық» бөлмесінде орналасқан болатын, бірақ біз кесенедің ең алғашқылардың бірі болып жерленген бұл адамның мәйіті басқа жерде – «Қабірхана» бөлмесінің екі жанымен өтетін дәліздердің бірінде жатуы мүмкін дейміз. Құлпытасы мәрмәр болғанымен «Самарқанның көк тасы» емес, олардағы сияқты ақ жолақ, не ақ таңбалары жоқ, бір түсті сұр тас. Басқа тастардан ерекшелігі-жарма көрінісінде тас трапецияға ұқсас, іргесінен жоғары қарай екі қабырғасы екі жаққа кеңейе береді және жоғарғы жиегін айналдыра жазылған жазудың астымен сталактит түрінде ойылып жасалған белдемше

жүргізілген, сонымен бірге, тастың төрт жақ беті түгел жазумен көмкерілген. Ал, Самаркан ұсталары қолынан шыққан тастар жарма көрінісінде тік төрт бұрышты болып келеді жарма көрінісінде тік төрт бұрышты болып келеді және екі бүйір беттерінің жиегімен ғана жазу өтіп ортасына өсімдік тектес ою-өрнек түсіріледі, сталактит белдемше мүлде жоқ. Мұндай сталактит жолағы бар екінші тас алғашқы қазақ ханы Жәнібектің 1518ж. қайтыс болған қызы Аман Бике ханымға тиесілі, ол «Кіші Ақсарай» бөлмесінде орналасқан болатын (Тұякбаев, 2000а).

Әмірзада Әлидің тасының ұзындығы 144см, ені-33см, биіктігі 47см тең. 1995 жылы аударма жасаған Б.Бабаджанов пен Ә.Муминов кесенедегі тастар жайлы неміс ғалымы Ю.Паульмен бірігіп шығарған «Погребальная эпиграфика Шайбанидов» деген еңбектерінде арнайы тоқталады, алайда, бұл еңбекте Рабия Сұлтан Бегімнің, Аман Бике ханымның, Сүйінішқожа ханның және оның Келді Мұхаммед Сұлтаннан туған немересі Құл Мұхаммед Сұлтанның тастарындағы жазулар ғана берілген (Бабаджанов & т.б., 1997).

Енді Әмірзада Әлидің құлпытасындағы жазуларға түпкілікті тоқталайық, алдымен тас және аударма жайлы Бахияр Бабаджановтың өз қолымен орысша жазылған есебінен үзінді келтірейік: «По боковым поверхностям – фрагменты из Корана. Почерк - сульс. Надписи верхней поверхности стерты полностью. По торцам: (текст написан арабским шрифтом) Перевод: «Эта могила токойного, прощенного Амирзада Али ибн Амирзада мархум мирзо Бурундук ибн Амир Джахан шах ибн Амир Джоку. Умер в месяце шавваль года 841 (март-апрель 1438г.). Написал это Хафиз Низам». Таким образом, мы имеем крайне редкое явление-имя каллиграфа не надгробии» (Муминов & т.б., 1995).

Әмірзада Әлидің ата-бабалары Әмір Темірмен Карачардан барып қосылады, жоғарыда Карачар-Иджил-Айленгир-Буракил-Тургай-Әмір Темір деп ол бұтақты тізгенбіз. Ал, Әмірзада Әлидің тізбесі Карачар-Ширага-Кадан-Туган Шир-Мубарак-Чаку (Джоку)-Джахан шах-Пир Султан (Бурундук)-Али деп тізіледі (История Казахстана ... 2006). Мұндағы Карачар жайлы түркі және монғол тарихшылары көптеген дерек қалдырған, олардың ең маңыздысы Шыңғыс ханның ережелері мен заңдарын құрастырушы Карачар деп аталатын мәлімет. Сонымен бірге, Шыңғыс хан Шағатайға Алтайдан Сырдың орта ағысына дейінгі жерлер мен Амударияның бар аймағын беріп, әскерінің бір бөлігіне Карачар ноянды басшы етіп бөліп берді дейді тарихшылар. Ол кейінірек бүкіл Иран мен Тұранның билеушісіне айналған ұлы әмір Сахаб Қыранның (Темірдің) бесінші атасы болатын (История Казахстана ... 2006). Сонан соң Карачардың 15 ұлы аталып, оның бірі Ширага екендігі, оның ұлы Кадан, немересі Туган Шир, шөбересі Мубарак екендігі айтылады. Әрі қарай Әмір Чаку (Джоку) Мубарактың екінші ұлы екендігі және оның Әмір Сахыб Қыранның тұсында Үндістанға билеуші болып тағайындалғаны, қызметінде әмір әл-умара (әмірлердің әмірі) дәрежесіне жеткендігі сөз болады (История Казахстана ... 2006). Әмір Темір өзінің «Әмірбаянында» әмір «Джагу Барластың» өзіне әрқашанда адал болып билікке жетуіне жәрдем бергенін оннан аса рет атап өтеді (Автобиография Тамерлана, 1992). Әмір Темірдің тағы бір еңбегі «Заңдар жинағында» да (Уложение) Әмір Джакудың есімі бірде «Әмир Джаку», бірде «әмир Яку Барлас» түрінде бірнеше рет аталады да оның өзіне адал серіктесі ретінде көп қызмет еткені ерекше бағаланады (Уложение Тимура, 1904). Барластарды өз туыстары ретінде Әмір Темірдің қатты қолдағаны белгілі, ол өз жазбаларында 100 барласты мыңбасы еткенін, 4 барласты бас әсербасы ретінде (Әмірлер Джаку, Құдайдат, Екі-Темір, Сүлеймен-Шах) шекаралық аймаққа әмір етіп тағайындағанын жазады. Соның ішінде Әмір Джакудың адалдығын былайша атап өтеді: «Офицер верность которого непоколебима в минуту неудачи, среди всех случайностей, поистине достоин имени брата. Так, я не забыл этого правила, видел дезертировавшими начальников армии Кеша. Исключая эмира Яку-Барласа, никого не осталось возле меня, чтобы разделить мою участь. Я смотрел на верного барласа, как на брата и товарища по счастью, я дал ему звание главнокомандующего с управлением областями Хиссара и Балха» (Уложение Тимура, 1904).

Әмір Джакудың ұлы Джахан шах та әмір әл-умара болып Сахыб Қыранға (Темірге) қызмет етеді. Әмір Темір оны өзінің ұлы әмір-зада Умар-шайхтың орынбасары етіп

тағайындап Әзірбайжанға жібереді. Джахан шах туралы деректер Ғиас ад-дин Әлидің «Темірдің Үндістанға жорығының күнделігі» атты еңбегінде де кездеседі (Гийасаддин Али, 1958). Онда Джахан шахтың Әмір Темір әскерінің сол жақ флангасын басқарған әмірлердің бірі болғандығы айтылады. Джахан шахтың ұлы Бұрындықтың шын аты Пір Сұлтан, бұл жайлы «Му' изз ал-ансаб» еңбегінде «Его сыновья (Джахан шаха)... Пир Султан, известный как Бурундук, сыновья последнего (Бурундука)-Али (Амрзада) амир тумана при покойном хакане Шахрух-бахадуре. Его сыновья – Мухаммад Али, Мухаммад Касим, Мухаммад Бурундук...» деп толық мәлімет беріледі (История Казахстана ... 2006). Бұл үзіндіден біз Бұрындықтың осы мақалаға себепкер болған Әмірзада Әлидің әкесі екендігі, яғни, құлпытастағы Джаку-Джахан шах-Бұрындық-Әмірзада Әли тізбесінің бұлтартпас дәлелін көріп отырмыз. Сонымен бірге, аталған еңбекте Бұрындық Барластың Әмір Темірдің әскербасыларының қатарында болып «Тувачи» (ерекше мемлекеттік тапсырма орындаушы) қызметін атқарғаны келтірілген және бұл **тувачилер** тізімінен оның атасы Чаку Барлас пен әкесі Джахан шах Барластың да есімдерін ұшыратамыз. Әмірзада Әлидің өзі де Шахрухтың тұсында түмен басқарған әмір болғандығы жоғарыдағы үзіндіден көрдік. «Му' изз ал-ансаб» тізімінде ол туралы «Амир Али-тархан, амир дивана, командовавший туманом» деген дерек бар. «Туман» немесе **түмен** деп 10 мың әскер шығара алатын әкімшілік аймақты атайтынын Ибн Арабшах жазып кеткен. Кебек ханның (1318-1326) Мауараннахрды әкімшілік бөліктер – **түмендерге** бөлгенін пайдаланған Әмір Темір түменбасылары мен мыңбасыларын көптеп тағайындағаны белгілі. Жоғарыдағы Әлидің өзі **тархан** деген атағы арқылы барлық салық түрінен азат болды, ал **диван әмірі** дегені **уәзір** деңгейіндегі мемлекеттік қызметі болатын және **түменбасы** дегені оның әскери билік дәрежесі екендігін А.Ю.Якубовскийдің «Тимур» деген еңбегінен біле аламыз (Якубовский, 1946). Ғалым А.Ю.Якубовский өзінің жоғарыда аталған еңбегінде эпиграфиялық материалдар сенімді құжат деп есептелгенімен оларға сын көзбен қарау қажет екендігіне және олардағы мәліметтердің шындыққа қанша жақын екендігін тексеру керектігіне назар аударады. Әрі қарай Әмір Темірдің барлас әмірі Тарағайдың ұлы екендігі және Шыңғыс әулетіне ешбір қатысы жоқтығын атап өтіп, өзі қарастырған Ғиас ад-дин Әлидің, Низам ад-дин Шәмидің, Шараф ад-дин Әли Иездидің, Муин ад-дин Натанзидің, Хафиз Абрудың, Әбд ар-Раззақ Самарканди мен Михондтың, ибн Арабшахтың, Рюи Гонсалес де Клавихоның еңбектерінде бұл жайлы ешбір дерек жоқтығына көңіл бөледі. Сонымен бірге, бұл екі әулеттің байланысы жайлы алғаш рет Гөр-Әмірдегі нефрит құлпытасқа жазылған эпиграфиядағы қолдан жасалған шежіреде айтылғанын мәлімдейді (Якубовский, 1946). Бұл еңбек 1946ж. жазылған, ал, 1894ж. түркі тілінен аударылып басылған «Темірдің Әмірбаянында» оның әкесі былай дейді: «Выслушай и запомни те наставления, которые я тебе теперь дам. 1. Почитай и не забывай своих предков, помни, что ты, Тимур, сын Тарагая, Тарагай сын амира Баргуль сын амира Илынгыза (Айленгер болуы керек), Илынгыз сын Богадура (Иджил болуы керек), Богадур сын Анджаль-нуяна (Карачар ноян болуы керек), Анджаль-нуян сын Суюнчи, Суюнчи сын Ирдамчи-барласа, Ирдамчи-Барлас сын Качули-Багадура, Качули-Багадур сын Түмен хана, который был родственником сына Яфиса. Из наших дедов Караджар-Нуян первый познал... истинности ислама...» (Якубовский, 1946). Көріп отырғанымыздай, адам аттары басқаша жазылғанымен Темірдің 9-шы атасы Түмен ханға (Туманай хан) дейінгі аттары түгел қамтылған, ал, Түмен ханға дейінгі бес атасы Боржигин руына жатады. Жоғарыда айтқанымыздай, Түмен ханның (егіз сыңары) Хабул деген ұлы Шыңғыс хан әулетінің басы болып олар Боржигин болып қалады да, егіздің екінші сыңары Қажылдан (Кучули) Барлас руы тарайды. Егер, шынымен тарих бұрмалаған болса, тап осы жерде – Хабулға егіз етіп Қажылды қосқан тұста болған сияқты. Әмір Темір әкесінің жоғарыдағы өсиетін 16 жасында (1351жыл) естиді, дегенмен, бұл «Әмірбаянға» да сын көзбен қарау керек сияқты. А.Ю.Якубовский атап өткен авторлар Темірді қартайған шағында көргендер, егер «Әмірбаянды» Әмір Темірдің өзі айтып отырып жаздырғаны анық болса, ондағы деректерді әлігі авторлардың білмеуі немесе естімеуі мүмкін емес.

Әзірет Сұлтан кесенесінің Қабірхана бөлмесінің есігінің үстіндегі керамикалық тақтада Әмір Темірдің Торғай/Тарағай-Буракил-Илингир-Иджил-Қараджар/Қарачар Әмірзада Әлидің

атасы Әмір Джакудің де бесінші атасы, таратып айтсақ: Қарачар-Шираға-Қадан-Туған Шир-Мүбәрәк-**Джаку**. Джаку мен оның ұлы Джахан шах Әмір Темірдің оң қолы болса, немересі Бұрындық (Пір Сұлтан) мен шөбересі Әмірзада Әли Шахрухтың заманында дүрілдеді. Әмірзада Әли де, оның әкесі Бұрындық та, атасы Джахан шах та, ұлы атасы Джаку де өз кезінде «тувачи» (тавачи) деген қызметке ие болған, ол атақ мемлекеттік билеушінің ерекше тапсырмаларын орындайтын ең сенімді адамдарына ғана берілген.

Қорыта айтсақ, Әзірет Сұлтан кесенесіне ең алғашқылардың бірі болып жерленген Әмірзада Әлидің Шарухтың тұсында (1409-1447жж.) оның Мауараннахрдағы иеліктерінің бірінде **түмен әмірі, әскербасы**, салықтың барлық түрінен босатылған **тархан** және мемлекеттің ең жауапты тапсырмаларын орындайтын **тувачи** қызметтерін атқарға тарихи тұлға болғанын көреміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

Автобиография Тамерлана. (1992). В *Тамерлан: Эпоха. Личность. Деяния* (с. 47–109). Москва.

Бабаджанов Б., Муминов А. К., & Пауль Ю. (1997). *Погребальная эпиграфика Шайбанидов*. Висбаден.

Гийасаддин Али. (1958). *Дневник похода Тимура в Индию*. В *Тамерлан: Эпоха. Личность. Деяния* (с. 187–298). Москва.

История Казахстана в персидских источниках. Т. III. *Му'изз ал-ансаб (Прославляющее генеалогии)*. (2006). Алматы.

Лерх П. И. (1870). *Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году*. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук.

Массон М. Е. (1930). *Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясави*. Ташкент.

Муминов А. К., Жандарбеков З., & Бабаджанов Б. (1995). *Отчет по предварительным исследованиям погребальной эпиграфики комплекса Ходжа Ахмад Яссави* (Рукопись). Архив музея-заповедника «Азрет Султан», Туркестан.

Перевод эпитафий надгробных плит. (б. д.). Подготовил А. Дербисалиев. Рукопись. Архив музея-заповедника «Азрет Султан».

Семенов А. А. (1989). Надписи на надгробиях Тимура и его потомков в Гур-и Эмире. В Б. Т. Туякбаева, *Эпиграфический декор архитектурного комплекса Ахмеда Ясави* (с. 35). Алма-Ата.

Тұякбаев М. (2000а). *Түркістанда жерленген тарих тұлғалар*. Алматы.

Тұякбаев М. (2000б). Қожа Ахмет Иасауи кесенесінде жерленген «Мұхаммед ұрпақтары». В *Түркістан сырлары* (61-б.). Алматы.

Уложение Тимура. (1904). В *Тамерлан: Эпоха. Личность. Деяния* (с. 110–298). Москва.

Якубовский А. Ю. (1946). Тимур. В *Вопросы истории*, 8–9. Переиздано в: *Тамерлан: Эпоха. Личность. Деяния*. Москва.

REFERENCES

Autobiografiia Tamerlana [Autobiography of Tamerlane]. (1992). In *Tamerlan: Epokha. Lichnost'. Deianiia* [Tamerlane: Epoch. Personality. Deeds] (pp. 47–109). Moscow. (In Russian).

Babadzhanov, B., Muminov, A. K., & Paul, Yu. (1997). *Pogrebal'naia epigrafika Shaibanidov* [Funerary Epigraphy of the Shaybanids]. Wiesbaden. (In Russian).

Giasaddin Ali. (1958). *Dnevnik pokhoda Timura v Indiiu* [Diary of Timur's Campaign to India]. In *Tamerlan: Epokha. Lichnost'. Deianiia* [Tamerlane: Epoch. Personality. Deeds] (pp. 187–298). Moscow. (In Russian).

Istoriia Kazakhstana v persidskikh istochnikakh. Tom III. Mu'izz al-ansab (Proslavliaiushchee genealogii) [History of Kazakhstan in Persian Sources. Vol. III. Mu'izz al-Ansab (Glorifying Genealogies)]. (2006). Almaty. (In Russian).

Lerkh, P. I. (1870). *Arkheologicheskaya poezdka v Turkestanskii krai v 1867 godu* [Archaeological Journey to Turkestan in 1867]. St. Petersburg: Tipografiia Imperatorskoi Akademii Nauk. (In Russian).

Masson, M. E. (1930). *Mavzolei Khodzha Akhmeda Iasavi* [Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi]. Tashkent. (In Russian).

Muminov, A. K., Zhandarbekov, Z., & Babadzhanov, B. (1995). *Otchet po predvaritel'nyim issledovaniyam pogrebal'noi epigrafiki kompleksa Khodzha Akhmad Iassavi* [Report on the Preliminary Study of the Funerary Epigraphy of the Khoja Ahmad Yasawi Complex] (Manuscript). Archive of the Hazret Sultan Museum-Reserve, Turkestan. (In Russian).

Perevod epitafii nadgrobnykh plit [Translation of the Epitaphs of Tombstones]. (n.d.). Prepared by A. Derbisaliyev. Manuscript. Archive of the Hazret Sultan Museum-Reserve. (In Russian).

Semenov, A. A. (1989). *Nadpisi na nadgrobnykh Timura i ego potomkov v Gur-i Emire* [Inscriptions on the Tombstones of Timur and His Descendants in Gur-i Amir]. In B. T. Tuiakbaeva, *Epigraficheskii dekor arkhitekturnogo kompleksa Akhmeda Iasavi* [Epigraphic Decoration of the Architectural Complex of Ahmed Yasawi] (p. 35). Alma-Ata. (In Russian).

Tuiakbaev, M. (2000a). *Türkistanda zherlengen tarikhi tulğalar* [Historical Figures Buried in Turkestan]. Almaty. (In Kazakh).

Tuiakbaev, M. (2000b). *Qozha Akhmet Iasavi kesenesinde zherlengen «Mūkhammad ūrpaqtarı»* [Descendants of Muhammad Buried in the Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi]. In *Türkistan syrlary* [Secrets of Turkestan] (p. 61). Almaty. (In Kazakh).

Ulozhenie Timura [Code of Timur]. (1904/1992). In *Tamerlan: Epokha. Lichnost'. Deianiia* [Tamerlane: Epoch. Personality. Deeds] (pp. 110–298). Moscow. (In Russian).

Yakubovskii, A. Yu. (1946/1992). *Timur* [Timur]. In *Voprosy istorii* [Questions of History], 8–9. Reprinted in *Tamerlan: Epokha. Lichnost'. Deianiia* [Tamerlane: Epoch. Personality. Deeds]. Moscow. (In Russian).

Авторлар туралы мәлімет:

Марат Тұяқбаев – «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы. Археолог. 161200. Әйтеке би 1 б. Қазақстан Республикасы, Түркістан қаласы.

Нұржан Таджибаев – «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы. Реставратор. 161200. Әйтеке би 1 б. Қазақстан Республикасы, Түркістан қаласы. e-mail: nurzhan-16@mail.ru

Information about the authors:

Marat Tuiakbayev – Archaeologist, Azret Sultan National Historical and Cultural Museum-Reserve. 1 Aiteke Bi Street, Turkistan 161200, Republic of Kazakhstan.

Nurzhan Tadzhibayev – Restorer, Azret Sultan National Historical and Cultural Museum-Reserve. 1 Aiteke Bi Street, Turkistan 161200, Republic of Kazakhstan. E-mail: nurzhan-16@mail.ru

Сведения об авторах:

Марат Туяқбаев – археолог Национального историко-культурного музея-заповедника «Азрет Султан». 161200, Республика Казахстан, г. Туркестан, ул. Айтеке би, 1.

Нұржан Таджибаев – реставратор Национального историко-культурного музея-заповедника «Азрет Султан». 161200, Республика Казахстан, г. Туркестан, ул. Айтеке би, 1. E-mail: nurzhan-16@mail.ru